

HAKEMLİ ARAŞTIRMA YAZILARI/Refereed Articles

Osmanlının Üçüncü Popüler Bilim Dergisi *Mir'ât*

Bilal YURTOĞLU*

Makale Geliş / Recieved: 17.05.2022
Makale Kabul / Accepted: 30.06.2022

Öz

Osmanlılarda Haziran 1862 (Muharrem 1279) tarihli Mecmua-i Fünûn, Aralık 1862 (Receb 1279) tarihli Mecmua-i İber-i İntibâh ya da sekizinci sayıdan sonraki adıyla Mecmua-i İbretnüma'nın ardından Şubat 1863'te (Ramazan 1279) yayımına başlanan üçüncü bilimsel-felsefi dergi Mir'ât'tır. Osmanlılarda çıkarılan ilk resimli dergi olarak bilinen Mir'ât'ın yayımcısı Namık Kemal'in çevresindeki gençlerden biri olan Refik Bey'dir. İstanbul'da yaşayan litograf Mandouce tarafından basıldığı bildirilen dergideki resimlerin büyük çoğunluğu, 1863'te açılan Osmanlı Genel Sergisi (Sergi-i Umûmi-i Osmâni) ve burada teşhir edilen bazı tarım makinalarına ilişkindir. Bazılarının kullanımı açıklanan bu tarım araçları İngiliz Ransome & Sims Şirketi tarafından üretilip sergiye gönderilmiştir. Dergide, buhar makinalarının mekanizmasıyla 3 Haziran 1863'te İstanbul'da gerçekleşecek Ay tutulması dolayısıyla, Ay ve Güneş tutulumlarının nasıl oluştuğunun anlatıldığı, dönemin müneccimbaşısı Osman Sâib Efendi tarafından kontrol edilmiştir denilen, bilimsel yazılar ve şekiller de bulunmaktadır. Namık Kemal'in Montesquieu'dan yapmaya başladığı tercüme-tefrika ile sergi dolayısıyla ekonomik zenginlik elde etmeyi amaçlayan bir toplum ve devletin hangi kurallara dikkat etmesi gerektiğini anlatan tefrika-yazı, Mecmua-i Fünûn editörü denilebilecek Münif Efendi ile girdiği polemik sonucu kapanan derginin diğer önemli makaleleridir.

Anahtar Kelimeler: *Mir'ât*, Refik Bey, Münif Efendi, *Mecmûai Fünûn*, Sergi-i Umûmi-i Osmâni, Namık Kemâl, Montesquieu, Osman Sâib Efendi, Nicolas Mandouce, Ransome & Sims Şirketi

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü,
byurtoglu@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0003- 2534-6334

Künye: YURTOĞLU, Bilal, (2022). Osmanlının Üçüncü Popüler Bilim Dergisi *Mir'ât*, *Dört Öge*, 21, 1-38. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

The Third Popular Scientific Journal of The Ottoman *Mir'at*

Abstract

The third scientific-philosophical journal in the Ottomans was *Mir'at*, which was started to be published in February 1863 (Ramadan 1279). *Mir'at* is the first illustrated magazine published in the Ottomans. The publisher of *Mir'at* is Refik Bey, one of the young people around Namık Kemal. The illustrations in the magazine are related to the Ottoman General Exhibition opened in 1863 and some of the agricultural machinery exhibited here. It is reported that these agricultural machines were produced and sent to the exhibition by the British Ransome & Sims Company. The pictures in the magazine were printed by French lithographer Mandouze, who lives in Istanbul. The journal contains scientific articles and figures explaining how the lunar and solar eclipses happen due to the lunar eclipse that will take place in Istanbul on June 3, 1863, with the mechanism of steam engines. It is stated that the writings and figures related to astronomy were controlled by Osman Säib Efendi, the chief astrologer of the period. One of the important articles in the magazine is the translation article that Namık Kemal started to make from Montesquieu. In another important article written for the exhibition, it is explained which economic rules societies can prosper by following. *Mir'at* had to end its publication after its third issue, at the end of a polemic with Münif Efendi, who can be called the editor of *Mecmua-i Fünûn*.

Keywords: *Mir'at*, Refik Bey, Münif Efendi, Mecmûai Fünûn, Ottoman General Exhibition, Namık Kemal, Montesquieu, Osman Säib Efendi, Nicolas Mandouze, Ransome & Sims Company.

Giriş

Bilindiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Batı'daki bulunuşundan neredeyse üç yüzyıl sonra, on sekizinci yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında, İbrahim Müteferrika ile başlayan Türkçe matbuat faaliyetleri, aşağı yukarı bir buçuk yüzyıl bulan son derece verimsiz bir dönemin ardından, özel gazete ve dergilerin yayınlanmaya başlamasıyla, 1860'lardan itibaren yeni ve nispeten verimli bir devreye girebilmişti. Şöyle ki, yerli matbaanın 1729'da Türkçe kitap neşrine başlamasına karşın, ilk yüzyıl içinde ancak yüz seksen kitap basılabiliyordu. Tanzimat'ın ilan edildiği 1839 yılı ile 1869 arasındaki dönemde yıllık ortalama kırk kitap yayınlanırken, bu sayı hikâye-roman ve tiyatro türlerinin büyük ilgi görmeye başladığı 1869-1875 yılları arasında yüz altmış kitaba çıkmış, 1729-1875 yılları arasında toplam 2900 kitap basılmıştı (Baysal, 2010, s. 68-69). Bu doğrultuda, Osmanlı ülkesindeki ilk Türkçe gazete, matbaanın kuruluşundan yüz yıl sonra, II. Mahmut'un (saltanatı 1808-1839) isteğiyle, 1831'de aynı zamanda resmi bir yayın olarak çıkarılabiliyordu (Berkes, 202, s. 199-200). *Takvim-i Vakayi* adındaki bu ilk gazetenin ardından, yine on yıl gibi uzun bir süre sonra, Tanzimat'ın ilanı ile birlikte 1840'ta, İngiliz uyruklu Churchill tarafından, bu kez ilk özel [yarı-resmî] Türkçe gazete olan *Ceride-i Havadis*'in yayınına başlanabiliyordu. Üçüncü Türkçe gazete olan *Tercümân-ı Ahvâl*'in Ekim 1860'da Tercüme odasından Ağah Efendi (1832-1885) ve Şinasi

(1826-1871) tarafından çıkarılmaya başlanabilmesi içinse yirmi yıl daha geçmesi gerekiyordu. İki yıl sonra 1962'de, Şinasi, bu kez, düşünce hayatımızda çok büyük bir yeri olan *Tasvir-i Efkâr*'ı çıkaracaktır (Tanpınar, 2003, s. 146, 185). Son iki özel gazetenin [yani *Ceride-i Havâdis* ile *Tercümân-ı Ahvâl*'in] rekabeti adı geçen Churchill tarafından [daha sonra paşa unvanı alacak ünlü] Münif Efendi (1824-1910) yönetiminde önce *Ruznâme*, yüz yirmi ikinci sayıdan itibaren de *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis* adıyla yeni bir özel [yarı-resmî] gazetenin çıkarılmasına yol açmıştır (Budak, 2004, s. 26). Bu tarihlerden itibaren Osmanlılarda yayın faaliyetleri, gittikçe artmaya ve çeşitlenmeye başlayacaktır.

Osmanlıda gazeteler gibi, çeşitli alanlara ilişkin dergi yayınlarının başlaması ve istikrar kazanması da, matbaanın resmen faaliyete başladığı 1729 tarihinden oldukça uzun zaman sonra gerçekleşebilmiştir. Nitekim ilk Türkçe bilim dergisi, bu tarihten tam yüz yirmi yıl sonra çıkarılabildi. Bu, tıp alanına ait olup Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne tarafından 1265/1849 yılından itibaren tıp, cerrahlık, doğum ve eczacılık gibi konularda on beş günde bir çıkarılan *Vakayi-i Tıbbiye* dergisidir (Duman, 1986, s. 442). Mesleki nitelikteki dergi, sağlığın yanı sıra popüler fen konularına da yer vermiştir. Derginin ayrıca Fransızca bir nüshası da vardı (Toprak, 1984, 13). İkinci derginin çıkarılabilmesi, 1849 yılında yayınlanan birincisinden on üç yıl sonra gerçekleşebilmiştir. Mayıs 1861'de (Budak, 2004, s. 173-175) Osmanlıda modern bilim ve kültürü yaymak için Türk aydınları tarafından kurulan ilk topluluk olan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin yayın organı olarak ilk sayısı Haziran-Temmuz 1862'de (*Muharrem 1279*) çıkarılan bu derginin adı, *Mecmûa-i Fünûn*'dur. Aylık olarak, düzenli bir biçimde, iki yıl boyunca yayınlanan dergi, Ocak-Şubat 1865'teki (*Ramazân 1281*) otuz üçüncü sayısının ardından yayınına bir buçuk yıl ara verdikten sonra, Mayıs-Haziran 1866'da (*Muharrem 1283*) otuz dördüncü sayı ile yeniden düzenli olarak çıkarılmaya başlanmıştır. Derginin son nüshası, Haziran-Temmuz 1867'deki (*Safer 1284*) kırk yedinci sayıdır. Dergi, çok sonraları Ocak-Şubat 1883 (*Rebiulevvel 1300*) yılında, bu kez "*eser-i Münif Paşa*" olarak tekrar çıkarılmak istenmişse de "ilk sayısında yer alan "Bir Yıldız Böceği" adlı makale o zamanlar Yıldız Sarayı'ndan ülkeyi yönetmekte olan II. Abdülhamid'i (saltanatı: 1876-1909) kuşkulandırdığından derginin kapatılıp nüshalarının toplanması" (Tanpınar, 2003, s. 182) üzerine ancak bir sayı yayınlanabilmiştir.

Gerçekte *Vakayi-i Tıbbiye*'nin ardından yayınlanan ikinci dergi olmasına rağmen, *Mecmûa-i Fünûn*'a, ülkemizde, ilgili araştırmalarda, ilk dergi olarak anıla geldiği dikkat çekmektedir. Bunun nedeni, belki de, *Vakayi-i Tıbbiye*'nin mesleki nitelikte bir dergi olması dolayısıyla tıpla ilgilenen oldukça sınırlı bir okuyucu kitlesine hitap etmesine karşın, bilimsel yazılarının tamamı Avrupa'daki ders kitapla-

rından alınan konulardan oluşan¹ *Mecmua-i Fünûn*'un, geniş bir okuyucu kitlesini hedef alan ve Tanpınar'ın değerlendirmesiyle “daha başından itibaren tarih, kozmografya, coğrafya, jeoloji ve ekonomiye dair kimisi tefrika kimi tek makale halindeki yazılarıyla... [modern bilimsel görüşleri yaymak bakımından] bizde büyük Fransız ansiklopedisinin² on sekizinci asırdaki rolünü oynamış” (Tanpınar, 2003, s. 181-182) popüler bir bilim dergisi olmasıydı. Bu yönüyle, *Mecmua-i Fünûn* dergisi ve derginin sahibi Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye topluluğuyla hem topluluğun hem de derginin yöneticisi konumundaki Münif Paşa (1830-1910), ülkemizde doğal olarak pek çok araştırmacı ve bilim adamının ilgisini çekmiş ve bunlar üzerine bilimsel, felsefi, siyasi, tarihî, edebi vb. yönlerden çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu araştırmalarda dergi, muhteviyatı, dergide yer alan yazıların tanıtımı, sahibi olan topluluk, topluluğun tarihçesi, amaçları, ünlü Ebuzziya Tevfik'in³ (1849-1912) “*Mecmua-i Fünûn*’la [modernleşme yolunda] ülkeye yaptığı hizmeti devlet yapamadı... adını insanlarımızın zihnine kazımak şükran borcumuzdur” (Tanpınar, 2003, s. 181) diye vafettiği Münif Paşa'nın hayatı, bilimsel ve felsefi zihniyeti, Türk düşünce hayatındaki etkileri, modernleşme tarihimizdeki yeri vb. gibi konulara ilişkin önemli ayrıntılar gün ışığına çıkarılmıştır.⁴

- 1 Bu tespit, 1863 yılında Avusturya’da basılan *Oesterreichische Wochenschrift für Wissenschaft Kunt und öffentliches Leben* adlı bir dergide, *Mecmua-i Fünûn*’u o ana kadar çıkmış olan ilk on sayısı üzerinden değerlendiren, yazarı belirtilmemiş, “Die türkische wissenschaftliche Monatschrift Medschmua Fünun” başlıklı bir Almanca makalede dile getirilmiştir (Erginöz, 2008, s. 190).
- 2 *Ansiklopedi (Encyclopédie)*, Fransa’da, 1748-1773 yılları arasında, Diderot (1713-1784) ve D’Alembert’in (1717-1783) öncülüğünde, aralarında Voltaire, Buffon, Turgot, [d’Holbach, Montesquieu, Rousseau] vb. gibi isimlerin de bulunduğu yüz otuz yazar tarafından hazırlanan 17 ciltlik metin, 11 ciltlik görsel ve 5 ciltlik ek belge içeren devasa yapıttır. İnsan aklının ürünleri olarak bilim, teknoloji ve sanatta o dönemde ulaşılan tüm bilgi birikimini basit bir dille halka öğretip yayma amacını güden *Ansiklopedi*, daha baştan itibaren, özellikle kilisenin başını çektiği, büyük baskı, ceza ve yasaklamalara maruz kalmıştı. Çeyrek yüzyıl boyunca binden fazla kişinin çalışmasıyla ortaya çıkan *Ansiklopedi*, hem on sekizinci yüzyıl Aydınlanma Çağı’nın “her şeyi bilme” ve “her şeyi öğrenme” çabasının ürünü hem de manifestosudur (Russ, 2014, s. 230-231). Hilav, “*Diderot ve d’Alembert’in Ansiklopedisi*” dediği eserin “Öndeyiş” [Önsöz] ve çeşitli yazarlarca kaleme alınmış yüz otuz yakın maddesini Türkçeye tercüme etmiştir (Diderot/D’Alembert, 2000).
- 3 Çıkardığı beş gazete ve üç dergiye ilaveten 1881’de açtığı adını taşıyan matbaasıyla, Ebuzziya Tevfik, ilk yazısının yayınlandığı 1865’ten ölüm tarihine kadar, yaklaşık elli yıl boyunca, Osmanlı matbuat tarihinin yanı sıra edebiyat, sanat, hatta siyasi tarihinin, sadece tanığı değil önemli bir aktördür (Gür, 1998).
- 4 Bu araştırmalardan, dergide yer alan doğa bilimleriyle ilgili “Alaim-i Semaviye”, “Suyun Mahiyet ve Envai ve Havass-ı Hikemiye ve Kimyeviyesi”, “Tarih-i Telgraf”, “Arzın Hareket-i Yevmiyesinin Maddet-i Isbatı” ve “İlm-i Heyet” başlıklı altı makale ve tefrika-makalenin tanıtımını yapan bir yayın için bkz., (Yurtoğlu, 2016, s. 241-278). Derginin yirmi bir farklı sayısında tefrika edilen jeolojiyle ilgili oldukça diğer bir uzun yazının tanıtımı ve değerlendirmesi için bkz., (Yurtoğlu, 2020, s. 101-149). Söz konusu tefrika, çevriyazı ve sadeleştirme yapılarak kitaplaştırılmıştır (İbrahim Edhem Paşa, 2019).

Osmanlı döneminde yayınlanan ikinci popüler bilim dergisi, hakkında bilgi bulunmayan Cemiyet-i Kitâbet adındaki bir topluluk tarafından, *Mecmua-i Fünûn*'un yedinci sayısının neşredildiği, Aralık 1862 (*Receb 1279*) tarihinde yayınına başlanan *Mecmua-i İber-i İntibâh*'dır. Dergideki yazıların büyük çoğunluğu çeşitli dallarıyla edebiyat, tarih ve coğrafya alanlarına ilişkindir. Üçüncü sayıdan itibaren, alışıldık hatta uygun olmayan adı üzerinden *Mecmua-i Fünûn* ile sert polemiklere giren dergi, dokuzuncu sayıdan (*Cemaziyelâbir 1282* / Ekim-Kasım 1865) itibaren adını *Mecmua-i İbretnüma* olarak değiştirmiştir. Derginin ilk dönemi gibi toplam sekiz sayı süren, ancak ilk dönemin aksine aylık düzenli olarak ve kesintisiz çıkarılabilen bu yeni dönemdeki on altıncı ve son sayısı Mayıs-Haziran 1866 (*Muharrem 1283*) tarihlidir. Derginin *Mecmua-i İber-i İntibâh* adıyla yayınlandığı ilk dönemdeki sorumlusu, "Meclis-i Vâla" mütercimlerinden Mihâlçılı Ali Haydar Bey (1836-1914); *Mecmua-i İbretnüma* adıyla yayınlandığı ikinci dönemdeki sorumlusu ise, "ser-katib-i Meclis-i Vâla" Mahmud Celal Bey'dir. Dergideki, bazı edebiyat yazılarının *Mukaddime*'den alınan tercüme parçalardan oluşması, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde İbn Haldun'un (1332-1406) Osmanlı düşünce hayatı üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte içerdiği, "Arapça ve Farsça cennet dilidir, Farsça dördüncü kat gökteki meleklerin dilidir, Arapçadan sonra Dünya'nın en güzel dili Farsçadır ..." gibi ifadelerin yanı sıra mikroskop ve hücre teorisinden yoksun Ortaçağ İslam Dünyası'nda kaleme alınan zooloji ve botanik eserlerini, döneminde Batı'da yazılan eserlerle kıyaslayıp üstünlüğünü öne süren değerlendirmeler, Cemiyet-i Kitâbet ve dergisi *Mecmua-i İber-i İntibâh* / *Mecmua-i İbretnüma*'nın geleneksel bir kültür anlayışına sahip olduğunu göstermektedir (Yurtoğlu, 2022, s. 103-125).

Osmanlı döneminde yayınlanan üçüncü popüler bilim dergisi *Mir'ât*'dir. İstanbul'da Tercümân-ı Ahvâl Matbaası'nda basılan ve sadece üç sayı yayınlanabilen⁵ derginin ilk sayısı Şubat 1863 (*Ramazan 1279*) tarihlidir. Bu tarihte, *Mecmua-i Fünûn*'un dokuzuncu sayısı *Mecmua-i İber-i İntibâh*'ın ise henüz birinci sayısı yayınlanmıştır. Aylık düzenli olarak çıkarılan *Mir'ât*'in üçüncü ve son sayısı Nisan 1863 (*Zilkade 1279*) tarihlidir. Birinci sayısı on sekiz, ikinci sayısı on dört, son sayısı on altı sayfa olmak üzere toplam kırk sekiz sayfa olan dergide ayrıca numaralandırılmamış resim, kroki ve şekillerden oluşan on sayfa bulunmaktadır. Bunların dördü birinci, üçü ikinci, kalanı son sayıda yer almaktadır. Ziraat aletleri, buhar makinalarının mekanizması ve Ay ve Güneş tutulmasının resmedildiği dört sayfada birden fazla çizim yer alırken Osmanlı Sergisi'ne ait olan diğer tüm resim sayfalarının her birinde birer resim veya çizim bulunmaktadır. "Mustafa Refik"

5 Tanpınar, *Mir'ât* için hatalı olarak "yazık ki ancak yedi nüsha çıkabilmiş" demektedir (Tanpınar, 2003, s. 344).

mührü basılmış sayfalar bulunan dergideki bazı yazıların imzasız olduğu görülmektedir. Bunların da Refik Bey'e ait olduğu açıktır. Bu makalede, daha önce çeşitli yayınlarda ele alınan⁶, Osmanlının oldukça kısa ömürlü üçüncü popüler bilim dergisi *Mir'ât* incelenip, derginin, başta bilimsel ve felsefi özellikleri olmak üzere, kültür tarihimiz bakımından değeri saptanmaya çalışılacaktır.

Mustafa Refik Bey: “Namık Kemal’in nûr-ı irşâdını ilk içenlerden”

Dergi, “Mukaddime”nin sonundaki ifadede belirtildiği üzere “Refik” tarafından çıkarılmıştır. Burada sözü edilen Mustafa Refik Bey (1843?-1865), Namık Kemal’in (1840-1888) ilk takipçilerindendir. *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis*'te şiirler, bir ara yazı işleri müdürlüğünü de üstlendiği *Tercümân-ı Abvâl*'de yazılar kaleme almış, *Letâif-i İnşâ* (1865 / *Ramâzan1281*) adında manzum ve mensur parçalardan oluşan müstakil bir antoloji yayınlamıştır. Aynı yıl içinde, İstanbul'da ortaya çıkan kolera salgını nedeniyle, çok genç yaşta, henüz yirmi iki yaşında ölmüştür. Ölümünün ardından, başta Namık Kemal olmak üzere, Recaizâde Mahmut Ekrem (1847-1914), Abdülhak Hamid (1852-1937) ve “biz şahsını idrâk etmediyse de idrâk edenlerden bazılarına yetiştik” diyerek onu “Namık Kemal'in nûr-ı irşâdını ilk içenlerden” diye vafeden Süleymân Nazif (1870-1927) gibi edebiyatçıların hakkındaki yazıları sayesinde, adı unutulmaktan kurtulup kültür tarihimizdeki yerini almıştır. Namık Kemal'in, ölümünün ardından kaleme aldığı “Kolera ve Refik'in Vefâtı” adlı yazıda, onun biyografisine dair ilgi çekici bilgiler bulunmaktadır. Buna göre, Refik Bey, Mekteb-i Rüşdiye'ye yani ortaokula gitmeden kendi kendini yetiştirerek on beş on altı yaşlarında, 1859 yılında, o sıralar henüz açılmış olan Mülkiye Mektebi'ne girmiş ve Aralık 1860'ta burayı birincilikle bitirdikten sonra Mezahib Odası'nda göreve başlamıştır (Soydaş, 2019, s. 122-124). Namık Kemal'le birlikte “Yeni Osmanlılar”ın altı kurucu üyesinden biri olup, ölümünden iki buçuk ay önce

6 Sözelimi, dergiyi edebî açıdan ele alan Soydaş'ın çalışmasında, Mustafa Refik Bey'in hayatı, edebî eserleri ve özelliklerinden sonra *Mirat* dergisi, dergide yer alan yazıları ve yazarları hakkında bilgi verilip “tek edebî yazısıdır” denilerek Refik Bey'in ikinci sayıdaki “Sâdik ve Ferruh Nâmında İki Köle Beyninde Muhâveredir” başlıklı diyalogunun çevriyazısı ve değerlendirmesi yapılmaktadır (Soydaş, 2019, s. 121-136). Aydoğdu tarafından, ilk kez Ekim 2016'daki Elazığ Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu'nda sunulan tebliğ-makalede, *Mirat*'a ilişkin olarak şimdiye dek, kurucusu, yazarları, içeriği, görsel malzemesinin niteliği, dönemindeki diğer basın organlarıyla ilişkileri vs. hakkında herhangi bir araştırma yapılmamış olduğu vurgusunun ardından, Mustafa Refik Bey, dergi, basım ve biçimsel özellikleri, yazılarda değinilen konular ve fihristi hakkında bilgiler verilmektedir. Makalenin sonunda, derginin ikinci ve üçüncü sayılarında “Muhâkenâme” başlığıyla yayınlanan Namık Kemal'in Montesquieu'dan yaptığı tercümenin çevriyazısı ile ölümünün ardından Mustafa Refik Bey için Namık Kemal'in *Tasvir-i Efkâr*'da çıkan “Kolera ve Refik Bey” başlıklı biyografik yazısının çevriyazısı bulunmaktadır (Aydoğdu, 2018, s. 913-944). Aydoğdu'nun “şimdiye dek hakkında herhangi bir çalışma yapılmadı” vurgusuna rağmen, dergiyi tanıtır özelliklerle *Mecmûa-i Fünûn*'la olan polemîği yönünden inceleyen daha erken tarihli önemli bir çalışma için bkz., (Ulusoy, 2013, s. 7-39).

Cemiyet'in tüzüğü'nün yazıldığı Haziran 1865'teki ilk gizli toplantısına da katılan (Ebuzziya Tevfik, 2006, s. 76-77) Mustafa Refik Bey, sözü geçen resmi birimdeki görevinin yanı sıra gazete yazarlığı ile de uğraşmıştır. Şinasi'nin ayrılmasının ardından *Tercümân-ı Ahvâl*'de 1862-1865 (1279-1282) yılları arasında başyazarlık yapmış, Şinasi'nin [gazetede halkın anlayacağı] dil ve üslup kullanılması gerektiği anlayışı sürdürmüştür. Bu bakımdan, ölüm tarihini Ağustos 1865 olarak verip Namık Kemal'den farklı olarak 23 yaşında öldüğünü yazan Ebuzziya Tevfik gibi, dönemin bazı yazarlarınca, hem Şinasi'nin de öğrencilerinden sayılmış hem de ülkemizde [meslek olarak] gazeteciliğin öncülerinden olduğu vurgulanmıştır (Aydoğdu, 2018, s. 915-919).

Derginin Amacı ve İçeriği: *fünûn ve sanâyi'ye dâ'ir mevâdd ile... harita ve resimleri hâvî ... mülk ü milletimizde resimli matbû'âtın birincisi ... risâle.*

Refik Bey'in, henüz 19 yaşındayken tek başına yayınına başladığı (Aydoğdu, 2018, s. 916) *Mir'ât*'ın arka kapağında yer alan yayın ve satış bilgileri, derginin amacı ve içeriği hakkında açık ifadeler içermektedir. Burada, derginin, dinsel ve politik konulardan söz etmeyeceği belirtilip, bilim ve teknolojiyle ilgili konuları ele alacağı ve ayrıca harita ve resimler içereceği ifade edilmektedir. Söz konusu tanıtım ifadesi şöyledir: "*İşbu risâle umûr-ı mezhebiye ve politikiyeden babs itmîyerek ve fûnûn ve sanâyi'a müt'e'allik mevâdd ile harita ve resimleri hâvî olarak her şehr-i 'Arabi ibtidâsında çıkarılır*". Aynı yerde ayrıca derginin satış fiyatının beş, altı aylığının on ve bir yıllık bedelinin ise elli beş kuruş olduğu söylenmektedir. Burada yine, eyalet ve yabancı ülkelere gönderilecek dergi için posta ücreti alınacağı ve müşteri olmak için Bahçekapı'daki (*Bağçe Kapısı*) Tercümân'ı Ahvâl Matbaası'na başvurulması gerektiği uyarısından sonra derginin, söz konusu matbaayla birlikte, Şirket-i Dâ'ime'nin Ayasofya'daki tütüncü dükkânıyla Sultan Beyazıt'taki Kâğıtçı İsmail Efendi'nin dükkânına satıldığı bildirilmektedir.

Mir'ât'ın yayınlanma gerekçesi, Refik Bey tarafından, ilk sayının başında yer alan "Mukaddime" başlıklı çok kısa bölümde açıklamaktadır. Buna göre, bilimler ve sanayiye (*fünûn ve sanâyi'*) dair konularla bunların uygulama ve açıklamaları için gerekli teknolojik araç- gereç ve binaların resimlerini içeren bir derginin (*risâle*) basım ve dağıtımını arzulanmıştır. Bu arzunun sonucu olarak, içinde bulunulan yılın Ramazan ayının birinci günü (*gurre*) yani "1 Ramazân 1279"da (20 Şubat 1683) *Mir'ât* adı verilen bu derginin ilk sayısı çıkarılmıştır. Açıklama, "başarı ne güzel yoldaş olan Allah'tandır" anlamında (*ve min Allahi't-tevfik hüve nime'r-refik*) temennisinin ardından "*Refik*" imzasıyla sona ererken, yazarın temenni cümlesindeki "*refik*" kelimesi ile kendi adı arasında *tecnisden* geri kalmadığı dikkati çekmektedir (*Mir'ât*, sayı 1, s

2). Refik Bey, dergi hakkında, ikinci sayının başında, bu kez başlıksız olarak, yine bazı açıklamalar yapar. Burada, *Mir'ât*'ın Osmanlı ülkesinde yayınlanan ilk resimli dergi olduğu (*işbu Mir'ât mülk ü milletimizde resimli matbû'âtın birincisi olduğundan*) ifadeleriyle açıkça dile getirildikten sonra halk (*âmmе*) arasında olağanüstü kabul gördüğü belirtilir. Ardından da Avrupa'da bu tür eserlerin devamlılığını sağlayanın, toplumsal ilgi ve cömertlik olduğu, gösterilen büyük toplumsal ilginin *Mir'ât*'ın da beklenen başarılarını gerçekleştirmesini sağlayacağında söz edilir (*Mir'ât*, sayı 2, s. 18).

İçeriğine gelince, derginin muhteviyatını, edebî yazılar, sergiyle ilgili yazılar, bilimsel-teknolojik yazılar ve felsefi olarak dört gruba ayırabiliriz. Şimdi, derginin içeriğini, belirlediğimiz bu başlıklar altında sırasıyla tanıtalım.

Edebi Yazılar: “bâsılı ... anların hulyâsı başka benim hulyâm başka olarak böylece geldik gitdik ‘azîzim”.

Dergide bu kategori altında değerlendirilebilecek “âsâr-ı inşâ'îye”, “âsâr-ı şi'riye” ve “lugaz” başlıklı üç bölüm bulunmaktadır. Bunlardan ilk ikisi, derginin birinci sayısının ardından ikinci sayısında da devam etmiş, ancak üçüncü sayıda yer almamıştır. “Lugaz” başlıklı bölüm ise tüm sayılarda bulunmaktadır.

Bilindiği üzere, “güzel yazı yazma ya da kompozisyon” anlamından hareketle “*inşâ*” sözcüğüyle, klasik edebiyatımızda, resmî ve özel yazışmaların inceliklerini bilme ve mektup yazma sanatı kastedilir. Bu beceriyi inceleyen bilgi dalına *ilm-i inşâ*, bu sanatın kurallarına uygun biçimde yazılmış, örnek alınmaya değer bulunan, metinlere de *münşeat* denilmiştir (Durmuş, 2000, s. 334). *Mir'ât*'da “âsâr-ı inşâ'îye” başlığı altında yayınlanan yazılar bu tür eserlerden seçilen bazı örneklerdir. Dergide örneklerle geçilmeden önce, “*ilm-i inşâ*” terimi yerine “*fenn-i inşâ*” terimi kullanılarak, kısa bir açıklama yapıldığı görülmektedir. Buna göre, bir bilgi dalında yetkinlik kazanmak için o konuyu uzmanlarından öğrenmek genel kural ise de güzel-edebî yazılar yazma sanatını bu kuralı uygulayarak (*fenn-i inşâ*) öğrenmek mümkün değildir. Bunun en iyi yolu, bu sanatta “*birinci dereceye vâsıl olanların*” eserlerini büyük bir özenle incelemektir. Bu yüzden dergide ara sıra bu tür güzel edebî düz yazı örnekleri (*âsâr-ı inşâ'îye*) yayınlanacaktır (*Mir'ât*, sayı 1, s. 12).

Bu tür yazılara derginin birinci sayısında iki örnek verilmektedir. İlki, Âli Paşa'nın (1815-1871) sadrazamken, o zamanlar Suriye'de görevli olan Fuad Paşa'ya (1814-1868) birinci dereceden Osmanlı nişanıyla ödüllendirildiğini bildirdiği resmî yazıdır. “*Cevâbnâmesi*” başlığıyla verilen ikinci örnek de, metinde herhangi bir açıklama olmamakla birlikte, Fuad Paşa'nın bu yazıya verdiği cevap olmalıdır (*Mir'ât*, sayı 1, s. 12-13). İkinci sayıda üç örnekle karşılaşılmaktadır. İlki, Fuad Paşa'nın Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye başkanı iken yaklaşan Ramazan

ayı nedeniyle padişahın maaşlar, görevlendirmeler ve yardımlar için maliyeye kırk bin kese akçe aktarılmasını emrine (*lütf*) karşılık kaleme alınıp kendisine sunulan teşekkür yazısıdır. İkinci örnek, Âli Paşa'nın dışişleri bakanıyken Mabeyn-i Hümayun Müşirliğine kendi kalemiyle gönderdiği 13 Şubat 1862 (*13 Şaban 1278*) tarihli yazıdır. Üçüncü ve son örnek ise, "*Pertev Paşa merhûmun tasvir-i hümayûn takdîmine dâ'ir kaleme aldığı telhisdir*" başlığını taşımaktadır (*Mir'at*, sayı 2, s. 26-28). Bu bölüm derginin son sayısında bulunmamaktadır.

Bilindiği gibi, Osmanlıların yüzlerce yıl süren modernleşme/batılılaşma sürecindeki dönüm noktalarından biri, 1839'da Gülhane Parkı'nda, henüz dört ay önce tahta çıkan padişah Abdülmecid (saltanatı 1839-1961) adına, dönemin sadrazam Reşid Paşa (1800-1858) tarafından okunan, Tanzimat Fermanı'dır. Bu fermanla, Osmanlılarda "Tanzimat Devri" denen bir siyasal-kültürel dönem oluşmuştu. Söz konusu dönem, İkinci Abdülhamid'in (saltanatı 1876-1909) tahta çıkıp [Birinci] Meşrutiyetin ilan edildiği 1876 tarihinde sona ermiştir. Tanzimat Devri'nin üç önem siyasi figürü, adı geçen Reşid Paşa'yla birlikte, bunun yetiştirdiği devlet adamlarından olan Âli ve Fuad paşalardır. Bu üç siyasi figür, Tanzimat dönemi boyunca, adeta nöbetleşe sadrazamlık yaparak Osmanlı devletini yönetmişlerdir. Sözelimi Reşid Paşa dört defa Dışişleri Bakanlığı altı defa sadrazamlık, Âli Paşa sekiz kez Dışişleri Bakanlığı beş kez sadrazamlık, Fuad Paşa ise seraskerlik dâhil diğer bazı önemli görevlerin yanı sıra beş kez Dışişleri Bakanlığı iki kez sadrazamlık yapmıştır. Bu siyasi ekolün başında bulunan Reşid Paşa, Ahmed Cevdet Paşa'nın (1823-1895) *Tezâkir*'inde yazdığına göre, "*vâdi-i inşâ*"da yeni bir çığır açmış, yani yeni bir yazışma ve kompozisyon üslubu icat etmiş ve bütün kâtipler onu taklit etmiştir. Âli ve Fuâd paşalar da bu konuda Reşid Paşa'yı takip ederek rakiplerine üstünlük sağlamışlardır. Hatta Cevdet Paşa, kendisinin de bu yolu beğendiğini ve bu tarz üzere konuşup yazmaya (*inşâ-i kelâm*) heves ettiğini söylemektedir (Mutluay, 1988, s. 46-47, 50-51). Şu halde *Mir'at*'in ilk iki sayısında "âsâr-ı inşâ'îye" bölümü içinde yayınlanan Âli ve Fuad paşalara ait dört yazışma örneğini, bu geleneğin numuneleri olarak görebiliriz.

Pertev Paşa'nın⁷ (1785-1837) "*tasvir-i hümayûn ... telhis*"ine gelince, "*tasvir-i hümayûn*" padişah resmi yerine kullanılan bir deyimdir. "*Telhis*", onayı ge-

7 Kadı İbrahim Efendi'nin oğlu olan Seyyid Mehmed Said Pertev Paşa (1785-1837), devrin önemli kişilerinden Ataullah Efendi'den icazet aldı. 1804'te Divân-ı Hümayun Rütüs kaleminde başladığı memurluğunda çeşitli birimlerdeki görevlerin ardından 1827'te üç yıl kalacağı Reisülküttaplık makamına getirildi. 1836'da nazır ve müşir rütbesi verilerek Umûr-ı Mülkiye Nazırlığına atandı. Ardından Paşa unvanı aldı. İkinci Mahmud'a, "tuğsuz padişah" denecek kadar yakınken, başta Âkif Paşa olmak üzere, çeşitli kişilerce gözden düşürülüp dönemin Edirne valisi Emin Paşa tarafından bir yemek daveti sırasında boğduruldu. Dönemin önde gelen şairleri arasında da anılır. Tek eseri *Divân*'ıdır (Selçuk, 2022).

rektiren konuların özetlenerek padişaha sunulduğu resmî yazı demektir (Pakalın, 2004, c. 3, s. 419, 449). Yazıda, “*sâbık ve müteveffa şeyhülislâm Halil Efendi'nin⁸ muhalledfatından*” yani terekесinden ismi açıklanmayan bir padişahın resmi (*levha-i tasvîr*) ile “*merhûm*” padişah denilen Sultan Selim'in portresinin (*kit'a-i tasvîr*) çıktığı ve bunların defterdar tarafından padişaha sunulmak üzere Bâbîâlî'ye gönderildiğinden söz edilmektedir. Bilindiği üzere, Fatih Sultan Mehmet'in, 1480 yılında İtalyan ressam Gentile Bellini'ye (1429-1507) yaptırdığı portre, Osmanlı padişah portreciliğinin ilk örneklerinden sayılır. Bu gelenek, daha sonra nakkaş adı verilen sanatçılar ve saray ressamlarıyla devam ettirilirken, padişah portreciliği, Üçüncü Selim tarafından Avrupaî bir tarza dönüştürülmüştür. Üçüncü Selim, birçok yerli ve yabancı sanatçıya portresini yaptırıp bastırılmış, bunları Osmanlı devlet görevlilerine, yabancı elçiliklere hatta hükümdarlara dağıttırılmıştır. Ayrıca sadece kendisinin değil bütün Osmanlı padişahlarının portrelerinin yapılmasını istemiş, bir madalyon çerçevesi içinde resmedilen bu portreler basılmak üzere Londra'ya gönderilmiştir. Ardından tahta çıkan İkinci Mahmud da bu konuda kendisi izlemiş, yeni bir uygulama olarak, Osmanlı imgesinin yayılmasında oldukça etkili olan, “*tasvîr-i hümayun*” yani portreli nişanlar anlayışını başlatmıştır (Açoğlu & Yavaş, 2019, s. 35-53). Şimdi, Pertev Paşa'nın yazısında ismi açıklanmayan padişahın, adı geçen Halil Efendi'nin zamanında şeyhülislamlığını yaptığı, İkinci Mahmud, Sultan Selim'in ise, birlikte büyüdüğü söylenen, Üçüncü Selim (saltanatı: 1789-1807) olduğunu ve bulunan portre ile resmin bunlara ait olduğunu tahmin edebiliriz.

Bu yazıya Refik Bey tarafından iliştirilen bir dipnot, Sultan Mahmud devrinin önde gelen kişilerinden adı geçen Akif ve Pertev paşaların çekişmesinin yanı sıra bunlara bağlı olarak dönemin bürokratik-edebî geleneklerinde ortaya çıkan bazı eğilimleri göstermesi bakımından, dikkat çekicidir. “*Telhis*”teki “*hulyâ*” (خ ل ي) kelimesine iliştirilen dipnotta anlatıldığına göre, bu kelime Farsça olup doğru yazımı “*vav*” (و) harfiyle (ا ي ل و خ) biçimindedir ve Bâbîâlî'de, bir dönem “*hulyâ*” sözcüğünü vavlı veya vavsız yazma şeklinde iki eğilim baş göstermiştir. Adı geçen Pertev Paşa sözcüğü, bu “*telhis*”te de görüldüğü üzere, vavsız yazarken, Akif Paşa⁹

8 Çerkez Halil Efendi (öl. 1821), çocukluğunda haremde daha sonra padişah olacak Üçüncü Selimle birlikte büyüdü. İkinci Mahmud döneminde, Eylül 1819-Mart 1821 tarihleri arasında şeyhülislamlık yaptı. Azledilerek önce Bursa'ya, sonra Afyonkarahisar'a sürüldü. İkinci Mahmut üzerindeki etkisi sayesinde kendini azlettiren Halet Efendi'nin, İstanbul'dan gönderdiği cellatlar aracılığıyla Bursa'da kalan karısını öldürtmesi haberi üzerine felç geçirdiği Afyon'da öldü (İpşirli, 1997, s. 312).

9 Akif Paşa (1787-1845) reisülküttap olan amcası tarafından sokulduğu Divan-ı Hümayun Kalen'inde başladığı memuriyet hayatında, çeşitli görevlerin ardından, 1832'de reisülküttap oldu. Birimin adı “Umûr- Hâriciye Nezâreti”ne çevrilince o da “efendi” unvanı ve vezirlik rütbesiyle ilk hâriciye nâzırı oldu (1835). “Churchill vakası”nda tutumu nedeniyle azledildi (1836). Bir yıl sonra rakibi Pertev Paşadan alınan Mülkiye Nâzırlığına getirildi. Pertev Paşa'nın yetiştirmesi Mehmed Rauf Paşa sadrazam olunca bu görevden de alındı. Atandığı Kocaeli mutasarrıflığından, bu kez

(1787-1845) vavlı yazmaktaydı ve Osmanlıda memuriyete girme, tutunabilme ve yükselme hamilere bağlılıkla gerçekleştiğinden, takipçileri de mecburen bu iki yazım şekllinden birini kullanıyordu. Kendisi de devlet birimlerinden birinde kâtiplik yapmış olan *Mir'ât*'ın sahibi Refik Bey, Âkif Paşa tarafından yazılan bir pusulayı gördüğünü, fakat kalemde bu kelimenin, apaçık yanlış (*galat-ı sarîh*) dediği, Pertev Paşa'nın tarzıyla yazılmaya devam ettiğini belirterek, sözlerini bu hatalı yazım biçimine karşı olduğunu gösteren şu ifadelerle bitirir: “*Hâsılı ben kapuda oldukça vâvsız olarak yazmak hic hulyâma (هم ایلو خ) girmede ise de efendilere vâvı yazdıramadığımdan onların hulyâsı (یس ایلو خ) başka benim hulyâm (هم ایلو خ) başka olarak böylece geldik gütdik 'azîzim*” (*Mir'ât*, sayı 2, s. 28).

Derginin ilk sayısında, “âsar-ı şîriye” başlığı altında “*Lî-Cenâb-ı Sâmî*¹⁰” ve “*Nazîresi*” başlıklı dokuzar beyitlik iki şiir görülmektedir. Örneklere geçmeden önce yapılan kısa açıklamada birinci şiirin “*Sâmî merhûmun meşbûr-ı âlem gazel*” olduğu ve o zamanlar Bâbîâlî Tercüme Odasında görevli [Namık] Kemal tarafından “*bî't-tenzîr*” gönderildiği, bazı şiirlerin yayınlanması zaten düşünüldüğünden, dergide bunlara yer verildiği belirtilmektedir (*Mir'ât*, sayı 1, s. 13-14). Derginin ikinci sayısındaki “âsar-ı şîriye” bölümünde ise, bu kez ilki “*Râgıb Paşa merhûmun bir gazelidir*”, diğeri “*Nazîresi*” başlığıyla, her biri altışar beyitlik, iki şiir yer almaktadır. Son beyitteki “*nâmık*” sözcüğüne iliştirilen “*bu gazel dahî Kemâl Beg Efendinin olub fakat mir-i mûmâ ileyh ba'z eş'ârında Nâmık tablis ider*” notundan bu nazîrenin de Namık Kemâl'a ait olduğunu öğreniyoruz (*Mir'ât*, sayı 2, s. 31-32). Bilindiği üzere, Divân Edebiyatı'nda, *gazel*, pek çok özelliği bir yana, ilk beyti kendi aralarında, diğerlerinin ikinci mısrası ilk beyitle uyaklı, beş ya da on beş beyit arası olabilen bir şiir biçimidir. *Nazîre* ise, bir şairin şiirine, çoğunlukla gazeline, başka bir şair tarafından, aynı ölçü ve uyakta yazılan benzer şiirdir. Bunu yazmaya *tanzîr* denmiştir (Tahirül Mevlevî, 1994, s. 47, 115). *Gazelin* Osmanlı şairlerinin birinci derecede önem verdikleri bir nazım biçimi olması gibi, *nazîre* adı verilen şiirler de Türk şairlerinin her zaman en çok iltifat ettikleri bir uğraş olmuştur. Sadece çağdaş şairlerin ya da kısa süre önce yaşamış olan seleflerin şiirlerine *nazîre* yazılmazdı; şairler, kendilerinden asırlar önce yaşamış olan, üsluplarını beğendikleri ve rakip olmak istedikleri şairlerin şiirlerine de *nazîre* yazarlardı. *Nazîre* yazmayı cazip hale geti-

halkın şikâyetleri nedeniyle, azledildi, tüm rütbeleri sökülerek iki yıl sürgüne gönderildi. Cezasının bitiminde, bir süre ikamet ettiği Bursa'dan, affedilince İstanbul'a döndü. Daha sonra gittiği hac dönüşü İskenderiye'de öldü (Uçman, 1989, s. 261-262).

10 Arpaemini Osman Efendi'nin oğlu olan, Arpaeminizâde Mustafa Sâmî Bey (öl. 1734), muhasebecilik, şehreminliği, rûzmânçecilik, mukâtaçlık, cebeci katipliği, piyade mukabeleciliği, arpa eminliği gibi çeşitli görevlerin ardından vakanüvisliğe tayin edildi. Vakanüvisliğinden çok şairliğiyle tanınmıştır. Sûfi meşrepli olan şair, hattatlık ve müzikle de ilgilenmiş, Şehid Ali Paşa'nın (1667-1716) maiyetinde çalışmış, Damad İbrahim Paşa'ya (1660-1730) kaside sunmuştur. *Divân*'ı ve Osmanlı Devleti'nin 1730-33 yıllarını anlatan *Tarih*'i vardır (Kutlar, 2020, s. 354-356).

ren şey, aynı sahada şiir söyleyen meslektaşlarını geçme düşüncesi idi (Gibb, 1999, c. I-II, s. 68, 78-79). Dergideki gazelleri ve bunlara yazdığı nazireleri gönderen Namık Kemal'e dönülürse, daha ön dört yaşındayken bir defter dolusu şiir yazmış, yirmi yaşlarındayken dönemin geleneksel şiir anlayışına sahip önde gelen şairlerinin (*Encümen-i Şuara*) toplantılarına katılmaya başlamış, yirmi iki yaşında divân sahibi olmuş, yirmi beş yaşında devrin en ünlü imzası olarak tanınmıştı. Şinasi'yle tanışıp etkisine girene kadar eski edebî geleneklere bağlıydı (Tanpınar, 2003, s. 343-345). Dolayısıyla, ne zaman yazdığını ve edebiyat dünyamızda temayüz etme çabasıyla mı kaleme aldığını bilemesek de Bâbîâlî Tercüme Odası görevlisiyken *Mir'ât'a* gönderip yayınlattığı bu şiirlere, en azından Namık Kemal'in bu ilk dönem çalışmalarının örnekleri olarak bakılabilir.

“*Lugaz*” başlıklı bölüm, derginin üç sayısında da bulunmaktadır. *Lugaz* eski edebiyatta manzûm bilmece demektir. Divan şairleri buna çok önem verir ve her konu hakkında *lugaz* yaparlardı. Çeşitli türlerinin yanı sıra halk lisanında hece ölçüsüyle yapılan biçimi de bulunurdu (Tahirül Mevlevî, 1994, s. 93). *Mir'ât'ta lugaz* başlığı altında yer alan örnekler ise, söylendiği gibi, şiir şeklinde (*manzûm*) olmayıp düz yazı (*mensûr*) biçimindedir. Birinci sayıdaki *lugaz'da*, bulunması istenilen şeyin özellikleri nesir halinde üç paragrafta sıralanmaktadır (*Mir'ât*, sayı 1, s. 14). İkinci sayıdaki dört paragraflık cevabın, sorudan daha uzun olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, cevapta yer alan kelime ve cümlelerin, sorudaki hece, sözcük ve cümlelerin başlarına konularak veya aralarına sıkıştırılarak verilmesidir. Söz gelimi, günümüz Türkçesiyle, soruda “sanata benzeyen bir şey ki öğeleri yaratılışın başından beri fakat dağınık şekilde küçüklerin ve büyüklerin meclislerinde bulunur. Bazısı insan türüyle aynı bedende bulunduğu halde şaşırtıcı yapısı Platon'un dünyayı gören gözüne bile görünmemiştir...” şeklinde geçen başlangıç cümlesi, cevapta şu hali almaktadır. “Osmanlı Genel Sergisi (sanata benzeyen bir şey)dir (ki) Korunaklı Osmanlı Ülkesinin tarım ve sanayi ürünlerinden olmak üzere içine konulup gösterilecek (öğeleri yaratılışın başından beri) hiçbir yerde (fakat) ayrı ayrı ve (dağınık şekilde) küçüklerin ve büyüklerin meclislerinde bulunur. Bazısı) zorunlu insanî gereksinimlerden olarak giysiler gibi (insan türüyle aynı bedende bulunduğu halde) bu defa Yüce Saltanatın büyük hizmetiyle meydana gelebilecek (şaşırtıcı yapıcı) eski devirlerin ve kimsenin hatırına gelmemiş ve belki (Platon'un dünyayı gören) akıl (gözüne bile görünmemiştir...)”. Yani çözümü ve sunumu çok fazla edebî bilgi ve beceri gerektiren bu *lugaz* biçiminde, cevap metni soru metnini de içermektedir. İkinci sayıda, “Birinci Nüshaya Derc Olunmuş Olan *Lugazın* Halline Dâ'ir Tevârüd İden Makedir” başlığıyla yer alan cevaptan, bilimcenin, sadece Osmanlı Genel Sergisi (*Sergi-i 'Umûmi-i 'Osmâni*) olan yanıtını değil, serginin yerini yani Sultan Ahmed Camii önündeki meydana açılacağını da öğreniyoruz. Sondaki

imza-ifadeden, cevabın “*Tab’hâne-i Âmire Musahhiblerinden Mehmed Sa’id*” tarafından düzenlenip gönderildiği öğrenilmektedir. Bölümün sonundaki “*İhtâr*” yazısında, cevapta açılacak denmesinin, bilmecenin serginin açılışından önce düzenlenip bastırılmasından kaynaklandığı uyarısı yapılmaktadır (*Mir’ât*, sayı 2, s. 25-26). Üçüncü sayıdaki *lugaz*da “... sadece onun eğitimiyle uğraşılsa gerçekten medenilik, ülke ve toplum zenginliğine yol açacak ...” bir şey sorulmaktadır. Özellikleri altı paragrafta betimlenip bilinmesi istenen bilmecenin uzun sayılabilecek metninin sonunda “*Mektûbî-i Hârîciye Hülefâsından Hâlit*” imzası bulunmaktadır (*Mir’ât*, sayı 3, s. 44-45). Derginin sonraki sayıları olmadığından bu *lugaz*ın yanıtı bilinmemektedir.

Sergi Yazıları: “*zîrâ İstanbul’da gezmek bi-‘aynibi Avrupa emti’asıyla memlû bir sergiyi temâşâ itmek gibidir...biz Avrupa emti’ası isti’mâline başlıyalı kendi memleketimiz emti’ası nasıl şeyler olduğımı bilmez hâle geldik*”.

Bilindiği üzere, başlangıcı oldukça eskilere dayanan sergiler, İngiltere ve Fransa gibi sanayileşmiş ülkeler sayesinde, on dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru uluslararası bir nitelik kazanmıştı. Osmanlı Devleti ilki 1851’de Londra’da, ikincisi 1855’te Paris’te ve üçüncüsü 1862’de tekrar Londra’da olmak üzere üç uluslararası sergiye katıldıktan sonra, 1863 yılında İstanbul’da, bahsi geçen sergiyi düzenlemiştir (Demir, 2018, s. 156-158). Sergi-i ‘Umûmî-i ‘Osmânî 27 Şubat 1863’te Sultan Abdülaziz tarafından açılmış [27 Temmuz 1863’te kapanmıştır]. Osmanlı Devleti daha sonra 1867 Paris, 1873 Viyana, Fransız Devrimi’nin yüzüncü yılına rastlayan 1889 Paris, 1893 Chicago, son olarak da 1900 Paris uluslararası sergilerine katılmıştır (Nazır, 2009, s. 180-185).

Mir’ât’ta, sergiyle ilgili açıklamaların bir kısmı, Refik Bey tarafından “Esbâb-ı Servet” adıyla kaleme alınıp Kamil ve Âkil adındaki iki kişi arasında kurgulanan diyalogdan (*mübâhese*) başka bir şey olmayan tefrikanın bazı yerlerinde geçmektedir. Ekonomi ve ticaretle ilgili olduğundan, daha sonra başka bir kategoride değerlendirilecek bu tefrikanın ilk bölümünde Âkil’in “*işte bu râddede bir sergi yapıyor...bu bâbda bir malûmâtımız var ise beyân buyurmanız recâ ederim*” talebiyle konuşmada söz sergiye getirilir. Buna göre, açılan sergide sadece Osmanlı ürünleri teşhir edilecek olup Avrupa’dan gönderilecek makinaların (*âlât*) sergilenmesi için ayrı bir yer yapılacaktır. Bu makinalar, halka çalışır bir şekilde gösterilecektir. Osmanlı ülkesinde üretilen ürünlerin bu sergiyle herkese gösterilmesindeki öncelikli amaç, meslek ve sanatkârlarımızı (*hıref ve sanâyî’i*) teşvik edip ödüllendirerek toplumu rahata düşkünlük anlayışından (*hâl-i sefâbat me’âlden*) kurtarmaktır. Sergide, Osmanlı ve Avrupa ürünleri birlikte sergilenseydi daha iyi olmaz mıydı, diye

sorulacak olursa İstanbul'u gezmek tıpkı Avrupa ürünleriyle dolu bir sergiyi gezmek gibi olduğundan böyle bir soruya gerek yoktur. Ev eşyalarımızdan içimizdeki giysilere kadar hangisi ülkemizde üretilmiştir? Biz Avrupa ürünlerini kullanmaya başlayalı kendi ülkemizde üretilenlerin nasıl ürünler olduğunu bilmez hale geldik! (*Mir'ât*, sayı 1, s. 9-10).

Sergi konusuna, tefrikanın bir kez de ikinci bölümünde değinildiği görülmektedir. Bu bölümde konuşmacılardan Kamil, daha önce *Sergi-i Osmâni* hakkında Âkil'e bilgi vereceğini söylemiş de gidip gördüğünü zannettiğinden buna gerek kalmadığını söyler ve ona sergiyi oyalanmak ya da ucuz eşyalar almak veya gerçek amacına uygun olup olmadığını incelemek için mi gezdiğini sorar. Âkil'in yanıtı, yerli ürünler sergilenmesine karşın çok şaşırdığı ve sergide adeta bir yabancı gibi dolaştığı şeklindedir. Çünkü bunlar yerli üretim olmasına rağmen daha önce görmediği kalitede ve çeşittedirler. Oysa şimdiye kadar, Feshane-i Amire'de üretilip hatta Bursa, Halep ve diğer eyaletlerce gönderilip İstanbul'da satılan ürünlerin hep kalitesiz şeyler olduğunu görmüştür. Âkil için daha şaşırtıcı olan, bu kadar çeşit eşya ürettiğimiz halde neden başka ülkelere muhtaç olduğumuzdur. Konuşma Kamil'in "*siz sergiyi yine benim me'mûl ittiğim gibi görememişsiniz*" sözüyle devam eder (*Mir'ât*, sayı 2, s. 20-21).

Dergide, sergi adı açıkça zikredilerek bilgi verilen tek yazı, birinci sayıdaki "Sergi-i Osmânî Nizâmânâmesinin Hülâsa-i Me'âlî" başlıklı bölümdür. Bu bölümde, sergi yönergesi, bazı maddelerinin yayımının dergi açısından uygun olmadığı, uygulama zamanı geçen birçoğunun yazılmasının da hikâye anlatmak olacağı gerekçesiyle, özetlenerek yazılmaktadır. Yazılanlara bakılırsa yönerge (*nizâmânâme*), yedi bölüm (fasl), altmış bir maddedir (*bend*). Birinci bölüm, serginin açılış şekliyle, Osmanlı ülkesinden getirilip sergilenen ürünlerin eyalet ve sancaklarda birer komite bilgisinde ve yabancı ürünlerin de elçiler (*süferâ*) ve konsolosların (*şeb-bender*) onayıyla düzenlenmesi hakkındadır. İkinci bölüm, sergiye konulacak yerli ürünlerle yabancı ülkelere getirilecek makinaların on üç sınıfa ayrılacağı hakkındadır. Hangi ürünlerin hangi sınıfta yer alacağı on üç maddede sıralanmaktadır. Üçüncü bölüm komiteleri her ürünü ayrıntılı olarak bir deftere kaydetmeleri, yerli ürünlerin nakliye giderlerinin devletçe karşılanacağı, sergiye izinsiz hiçbir ürün sokulmayacağı, hiçbir ürünün sergi bitmeden çıkarılmayacağı, tüm ürünlerin üzerine sahibi, üretim yeri ve fiyatıyla birlikte bir numara yazılması gibi kurallarla ilgilidir. Dördüncü bölüm, sergideki yerli yabancı tüm ürünlerin gümrük vergisinden muaf olduğu ve ürünlerin sergi alanında gümrük memurlarınca değil ilgili görevlilerince açılıp denetleneceğine dairdir. Beşinci bölümden serginin tüm yönetim ve denetiminin o sıralar maliye bakanı olan Mustafa Fazıl Paşa (1830-1875) başkanlığında-

ki Kamil, Nâzım, Surûr, Azmî ve Agaton efendilerden¹¹ oluşan bir komisyona ait olduğunu öğreniyoruz. Bu bölümde ayrıca satılan ürünlerin sahibine ulaştırılması için her komitenin bir komiser belirlemesi gerektiği, ürün sahiplerinin sergi alanına ücretsiz girmeleri için kendileri özel biletler verilmesi ancak amacı dışında kullananlar olursa bunların geri alınacağı gibi kurallardan bahsedilmektedir. Altıncı bölüm, sergilenen yerli ürün sahiplerine verilecek ödüllerin, komisyon başkanlarından oluşan uzmanlar kurulunca (*hey'et-i ehli hibre*), yabancı ürün sahiplerine verileceklerin ise oluşturulacak karma bir kurulca belirleneceğine dairdir. Yedinci ve son bölüm, sanatkârene yararlı buluş yapanların veya ürünlerinde olağanüstü yetenek gösterenlerin, sergi komisyonun kararına göre, mecidiye nişanı, gümüş ve pirinç madalyalarla ödüllendirileceği, bunların belgelerinin (*şehâdetnâme*) de olacağı hakkındadır. Bu bölümde serginin ziyaret kuralları da yer almaktadır. Buna göre, sergi, Cuma, Pazartesi, Salı, Perşembe günleri erkek, Çarşamba ve Cumartesi günleri kadın ziyaretçilere açık olacaktır. Kadınlar özgü günlerde ürün sahiplerinden başkası sergiye giremeyecektir. Cuma, Cumartesi günleri altı, diğer günler üç kuruş giriş ücreti (*dubûliye*) alınacak, bu yönergeye gerekirse yeni kurallar eklenebilecektir (*Mir'ât*, sayı 1, s. 14-16).

Bilimsel ve Teknolojik Yazılar: “buhârin...sanâyi-i cedîdenin rûbî mesâbesinde olan kuvve-i muharrikesi...”

Dergideki “Sabanlara Dâir Malûmât”, “İhtirâ-ı Cedid”, “Buhâra Dâir Malûmât”, “Ziraat Âletlerinin Tarîfi”, “Husûf-i Küllî” ve “Küsûf ve Husûf Hakkında Malûmât” adlı yazılar, bu grup içinde değerlendirilebilir.

“Sabanlara Dâir Malûmât” başlığı altında, *Sergî-i Umûmî-i Osmanî*'ye yurt dışından gönderilmiş tarım aletleri arasında bulunan sekiz saban türünün kullanım şekli ve özellikleri anlatılmaktadır. Dergide resimleri de bulunan bu aletler, sergiye, söylendiğine göre, Ransem Endsizm (زميسدن اهنار) adında ünlü bir İngiliz şirketince (*kumpanya*), İngiltere'de İpsik'te (كيسپي) bulunan Orvel (لئوروا) fabrikalarında üretilip getirilmiştir.¹² Yazıda, Osmanlı ülkesinde kullanılan ahşap sabanların, sıcaklık ve nem dolayısıyla bozuldukları, hâlbuki sap ve ok denilen kısımları

11 Son dönem siyasal tarihimizin önemli bir ismi olan Mustafa Fazıl Paşa bir yana bırakılırsa, Demir'in çalışmasında bu isimler için “Hariciye Nezaret'inden Kamil Bey, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye üyesi Nazım Efendi, Ticaret Nezareti müsteşarı Server Efendiyle Azmi Efendi ve Agaton Efendi” ifadesi geçmektedir (2018, s. 162).

12 Burada sözü edilen, o zamanki adıyla İngiliz Ransomes & Sims şirkettir. Şirket ilk kez, Robert Ransome (1753-1830) tarafından 1789'da tarım aletleri üretmek için kurulmuş, daha sonra, zaman zaman dışarıdan bazı ortaklar alınmakla birlikte, Ransome ailesinin yönetiminde faaliyetlerini sürdürmüştür. 1852'de William Dillwyn Sim'im (1825-1895) ortak olmasıyla şirket Ransomes & Sims adını almıştır. Sabanlar, şirketin Ipswich'teki Orwell Works denen fabrikalarında üretiliyordu (“Ransomes, Sim & Jefferies”, 2022).

demirden üretilen bu sabanların çok sağlam ve dayanıklı oldukları, kullanımlarının ahşap sabanlar gibi kolay olup beygir ya da öküz gibi hayvanlara çektirilebileceği belirtilmektedir. Bunlar, kullanılan ahşap sabanlardan biraz pahalı olmakla birlikte, toprakta açtıkları alanın genişliğinin derinliğinden bir kaç kat fazla olması ve kısa sürede pek çok yer sürülebilmesi sayesinde daha fazla ürün ve gelir elde edileceğinden, fiyatı faydasının yanında önemsiz kalacaktır. Yazı, Osmanlı ülkesinde kullanılan tarım aletlerinin terkedilip bu tür aletlerin kullanılmaya başlanması temennisi ve bundan böyle dergide, sergiye getirilmiş diğer araç gereçlerin de elden geldiğince tanıtılacağı vaadi ile sona erer (*Mir'ât*, sayı 2, s. 28-29).

“İhtirâ-ı Cedid” adlı şaşırtıcı yazıda, litografya tekniğiyle fotoğraf/resim baskısının ilk kez Osmanlıda icat edildiği duyurulmaktadır. Bilindiği gibi, daha öncekilere hiç benzemeyen yeni bir baskı ve matbaacılık tekniği olarak 1896-98’de Münih’te Alois Senefelder (1771-1834) tarafından bulunan litografya yani taş baskı tekniği, bulunuşundan sonraki çeyrek yüzyıl içinde hızla dünyaya yayılmıştır. Bu sanat, İkinci Mahmud zamanında, 1831 yılında İstanbul’da açtığı ilk taş baskı atölye ile Fransız Henry Cayol (1805-1865) tarafından Osmanlılara getirilmiştir (Keskin, 2017, s. 10-11). Şimdi, söz konusu yazıda, “*ziyâ vâsıtasıyla eczâlî levha üzerine nakş olunmuş resm*” olarak tanımlanan fotoğraf[lar]ın (*fotografya*), taş üzerine aynen aktarılabilmesi için Avrupa’da bir süredir kolay yollar bulunmaya çalışıldığı ve “*litograf*” olarak vasf edilip o sıralar Beyoğlu’nda oturduğu belirtilen Mandosen (فكس وندن ام) adlı birinin bunu bulduğu söylenmektedir. Hatta adı geçen kişinin bu yöntemle basıp Sergi-i Osmani’de teşhir edilen bir resmi çok güzel bulunup takdir edilmiştir. Mandosen’in, resim ve matbaa (*resm ve tîbâ’at*) alanında çok kolaylık sağlayacak bu icadı (*ihitirâ-ı cedidi*), henüz istenilen düzeyde değilse de, mucidi çok çalışkan ve hünerli bir kişi olduğundan bunu geliştirmesi zor olmayacaktır. Dergi, ikinci sayıdaki, sekizi yukarıda anlatılan sabanları biri de sergi bahçesindeki fiskiye ve çevresinde toplanmış kişileri gösteren, toplam dokuz resmin, adı geçen Mandosen’in yardımıyla çizilip basıldığını bildirmektedir. Bu resimlerin yer aldığı numaralı sayfaların altındaki “*Imp. E. Mandouce - G^u rue de Péra 267*” ibaresinden (*Mir'ât*, 2, s. 32), baskıyı yapan söz konusu kişinin adının Latin harfleriyle imlasının E. Mandouce¹³ olduğunu, matbaasının da Pera’nın ana caddesinde 267 numarada bulunduğunu öğreniyoruz. Derginin son sayısında “Sergi-i Osmânînin Girilecek Kapusundan İçerusunun Görünüşü” açıklamasıyla yer alan resmin altında da Mandouce’nin ismi geçmektedir.

13 Fransız litograf Nicolas Mandouce, 1818’de Bordeaux’da (Gironde) doğdu. İlk adı Nicolas olmakla birlikte, kendisine ilkini imzasında kullandığı Emile ve Etienne adlarını verdi. 1847’de Paris’te başladığı matbaacılık faaliyetini 1860’ta yerleştiği İstanbul’da [öldüğü 1871 yılına kadar] sürdürdü (*Mandouce Nicolas*, 2022). Mandouce’in, İstanbul’a, Osmanlı padişahlarına ait olanlar da dâhil, çeşitli taş baskı fotoğraf, broşür, resim ve semt planlarının, hala müzayedelerde satışa sunulduğu görülmektedir.

“Buhâra Dair Malûmât” başlıklı yazı, “yeni sanayinin rubu” denilen su buharının hareket ettirici gücü (*kuvv-e-i muharrike*) hakkındadır. Bu yazının amacı, bir fabrikanın elle çalıştırılması imkânsız pek çok devasa aletin kolayca ve hızlıca çalıştırılabilmesi, dalga ve akıntı ne kadar güçlü olursa olsun bir geminin çarklarının kolaylıkla döndürülebilmesi, trenlerin beş altı günlük yolu bir kaç saatte geçebilmesi gibi örneklerle önemi vurgulanan buhar gücünün, makinalarda nasıl kullanıldığını açıklamaktır. Yazıya göre, bu uygulamanın dayandığı ilke “*her taraflı muhkem kapanmış bir zarfda habs idildiği hâlde ebbire ve gazların dışarı çıkmak için zarfın her tarafını şiddetle taziyik eylemesi hassâsından ibârettir*”. Bu öyle bir güçtür ki, kapalı kaptan çıkacak bir yol bulamazsa, ne kadar sağlam ve kalın olursa olsun kabı parçalayabilir. Ancak bilim ve sanayide (*sanat*) bu güçten tehlikesizce yararlanabilmek için, fizik bilimince (*hikmet-i tabiiye*) buhar makinaları icat edilmiştir. Ardından buhar makinalarının işleyişi açıklanmaya çalışılır. Buna göre, bir kazanda oluşan buhar bir boru aracılığıyla, içinde hareketli bir piston bulunan bir silindire aktarılır. Burada toplanan buharın sıkıştırmasıyla piston, yukarı aşağı hareket ederek, silindir içinde biriken buharı, silindire eklenmiş açılır kapanır musluklardan dışarı atar. İşte buharlı makinalar, pistonun bu hareketinden yararlanarak kurgulanmıştır. Şöyle ki, sözgelimi gemilerde, bir ucu pistonu bir ucu çarka bağlı bir kol aracılığıyla, pistonun inip çıkma hareketi, çarkın dönme hareketine dönüştürülmüş, kayış ve dişlilerle bu hareket diğer parçalara aktarılmıştır. Bununla birlikte, bazı buharlı makinalar soğutmalıdır. Yani silindir, pistonun, oluşan buharı sürekli dışarı atmasıyla değil, ayrı bir boruyla içine soğuk su gönderilmesiyle soğutulur. Yazı, makinaların önceleri bu şekilde iki kısma ayrılırken, şimdi bu ayrımın geçerli olmadığı, makinaların sabit buhar makinaları, gemi makinaları, demiryolu ateş arabaları ve tarım araçları olmak üzere dörde ayrıldığı ve önümüzde sayılda, bunların her birinin yapısının, kullanımının, ne zaman ve kimler tarafından icat edildiğinin açıklanacağı ifadeleriyle sona erer. Yazının sonunda (*Bâkiyesi sonra Bâbıalî Tercüme Otası Hülefâsından Rifat*) imzası bulunmaktadır (*Mir'at*, 3, s. 42-43). Ancak derginin yayınının birden bire sona ermesi, bu vadin gerçekleşmesini engellemiştir.

“Ziraat Aletlerinin Tarifi” başlıklı yazıda ise, ikinci sayıda verilen söz gereği denilerek, daha önce resimleri yayınlanan tarım aletlerinden ikisinin daha kullanımını açıklanmaktadır. Açıklamanın, olabildiğince sade bir dille (*kaba Türkçe*) yapılacağı belirtilmektedir. Anlatılan birinci alet, “*Demirden Yapma Bağgevân Tarağı*”dır. İki küçük beygirle kullanılabilen bu alet, ekimden önce tarladaki zararlı otları, hasattan sonra tarlada kalan kök ve sapları, harmanda ise oluşan samanı toplamada kullanılabilir. Temizliği kolaydır denilen aletin, paslanmaması için kullanılmadığı zamanlar demir aksamının yukarı kalkık durumda tutulması gerektiği

uyarısı yapılmaktadır. Yazıda ikinci olarak, “*Ekin ve Ot Biçecek Alet*”in kullanılışı açıklanmaktadır. Bu arada, adı açıklanmayan, ancak söz konusu sergiye katılan yabancıardan olması muhtemel bir kişiye (*memûr*) atfen, Avrupa’daki tecrübelerde, bu aletle saatte bir İngiliz dönümü kadar yer biçilebildiği, söylenmektedir. Açıklama, kullanıcı oturağına sahip bu aletin de bir çift beygir ya da öküzle çektilererek kullanılabileceği bilgisiyle sona ermektedir (*Mir’ât*, 3, s. 44).

“Husûf-ı Külli” ve “Küsûf ve Husûf Hakkında Malûmât” adlı yazılara gelince, bunların ilkinde, bir ay sonra olacak tam ay tutulması haber edilmektedir. Haberdeki, “*İşbu 1279 senesi mâh-ı Zilhiccesinin 15. ve Mayıs-ı Rûmî’nin 21. Salı gicesi husûf-ı külli vukû bularak 3 saat 19 dakika 54 saniye kadar imtidâd ideceği bermuktezâyı fenn tebeyyün itmiş...*” ifadesine göre, tutulma 3 Haziran 1863’t¹⁴ gerçekleşecek ve 3 saat 19 dakika 54 saniye sürecektir. Yazı, tutulmada “*bed’-i husûfdan yirmişer dakika fâsıla ile rû’yet olunacak husuf-ı külli*” notuyla Ay’ın tutulma sırasındaki yedi farklı durumunu (*hey’ât-ı husuf-ı külli*) gösteren bir şekil içermektedir. Dergi bu şekil için, “*Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne etibbâsından Kuleli Hastahânesi tabib-i sânisî kâ’imimâkâm izzetlu Mahmûd Beg tarafından tersim ve hisâb olunub müneccimbaşî Osman Sâ’ib Efendi*¹⁵ *hazretleri canibinden dahî tasdik kılınmıştır*”, bilgisini vermektedir. Yazı, Ay’ın tutulma sırasındaki durumlarının saat, dakika ve saniye olarak gösterildiği, “Evkât-ı Husûf-ı Külli”, “Hey’et-i Husûf-ı Külli”, “Mikyâs-ı Hareket-i Yeksâa-i Sebki Kamer” başlıkları taşıyan iki çizelge ve söz konusu şeklin ölçüğü olduğu düşünülebilecek bir çizimle sona ermektedir. İlk çizelgede, Ay’ın tutulma sırasındaki evrelerinin, Ay’ın Dünya’nın gölgesine girmesi (*Kamerin şıbb-ı zılla dubûlî*), tutulmanın başlaması (*bed’-i husûf*), tutulma durumunda kalmanın başlaması (*bed-i meks-i husûf*), tutulmanın yarı süreyi bulması (*vasat-ı husûf*), tam tutulma (*bedr*), Ay’ın görünmeye başlaması (*bed’-i incilâ-yi Kamer*), Ay’ın tam görünmesi (*temâm-ı incilâ-yi Kamer*), Ay’ın Dünya’nın gölgesinden çıkışı (*Kamerin şıbb-ı zıllıdan hurûcî*) ve tutulma süresi (*müddet-i husûf*) terimleriyle ifade edilmesi dikkat çekicidir (*Mir’ât*, 3, s. 45-46).

14 Tarihler, TTK Tarih Çevirme Kılavuzu’na göre birbirine dönüştürüldüğünde, metinde geçen Salı günü yerine, Hicri takvimde Çarşamba günü ve Rûmî 21 Mayıs yerine, 22 Mayıs sonucuyla karşılaşılmaktadır.

15 Müneccimbaşî Osman Sâib Efendi (1795-1864) dini bilgilerin yanı sıra tıp, astronomi, felsefe, matematik öğrendi. Tıptaki başarısı sayesinde Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye’ye muallim-i evvel atandı. Astronomi bilgisi nedeniyle 1841’de müneccim-i sâni, 1849’da müneccimbaşî yapıldı. Ölüncüye kadar bu görevi sürdürdü. Ayrıca Darülmuallimin’de matematik dersleri, Darülfünûn’un açılışı dolayısıyla astronomi konferansları, tabii coğrafya, astronomi dersleri verdi. Döneminin önde gelen bilginlerindendi. Tıp, coğrafya, astronomi, matematik bilimlere ilişkin telif ve tercüme eserleri vardır. İyi derecedeki Fransızca bilgisiyle, Osmanlı takvimlerinin yapımında ilk kez Fransız Rasathanesince hazırlanan zaman cetvellerini esas aldı. Tıp, astronomi ve matematik alanlarında birçok öğrenci yetiştirdi. Pek çok tıp ve fen teriminin ilk belirleyicilerindendir (Aydüz, 2008, s. 415-416).

“Küsûf ve Husûf Hakkında Malûmât” başlıklı ikinci yazıda ise, tutulmalar, Güneş ve Ay’ın, “*tûl-ı semâda farz olunan üç yüz altmış derece[lik]*” denilen yörünge üzerindeki hareketleriyle açıklanmaktadır. Buna göre, Güneş, tam bir yılda bu yörüngeyi sıfır noktası (*nokta-i sıfır*) olan koç burcuna (*hamel*) girer. Bu girme zamanına *nevrûz* denir. Koç burcu ifadesinden, söz konusu yörüngeyle kastedilen burçlar kuşağı olduğu anlaşılıyor. Yazıya göre, Ay burada [her burçtaki] dolanımını yirmi sekiz veya yirmi dokuz günde tamamlamaktadır. Ay’ın burçlarda Güneş’le bulunduğu günün ertesi, Arap aylarının (*şubûr-ı Arab*) başlangıcıdır. Ay’ın Güneş’le aynı burçta buluşmasına *ictimâ*, diğer gezegenlerin buluşmasına *ibtirâk* denir. Ay’ın, Güneş’in tam karşısına gelip tümüyle aydınlık duruma geçerek dolunaya (*bedr*) dönüşmesine *istikbâl* adı verilir. Yörünge üzerinde Güneş, Ay ve diğer gezegenlerin, birbiri karşısında buldukları iki nokta vardır. Bu noktalar da, her burcu bir buçuk yılda, tümünü on sekiz yılda geçecek şekilde, yörünge üzerinde fakat gezegenlerin aksi yönünde hareket ederler. Güneş, bu noktaların her birinden, birinde Ay ile karşı karşıya (*mukâbele*) diğerinde yan yana (*mukârene*) bulunacak şekilde, yılda bir kere geçer. Bu durumlarda, Güneş’in başucu (*ukde-i re’s*) ya da ayakucu (*zeneb*) noktasıyla aralarındaki uzaklık (*bu’d*) on iki dereceden, olasılıkla altı dereceden, az olduğunda, genellikle Ay ya da Güneş tutulması gerçekleşir. Çünkü yan yana iken, Ay, Güneş ile Yer arasına girip Dünya’nın ışık almasına engel olur. Güneş tutulması (*küsûf*) böyle oluşur. Bu durum hep ay sonlarına rastlar. Karşı karşıyalarken bu kez Yer aralarına girerek Ay’ın ışık almasını engeller. Ay tutulması (*husûf*) denilen olay budur. Tutulmaların saati, yönü, nereden, nasıl görüneceği geometri ve astronomi hesaplarıyla bilinir. Yazı, diğer gezegenlerin de Güneş veya Ay tutulmaları olduğu, bunların, Dünya dışında (*fevka’l-arz*) olsa da hesaplanıp zamanı geldiğinde gözlenebileceği ifadesiyle sona ermektedir (*Mir’ât*, 3, s. 46-47). Başında veya sonunda yazarına dair bir not bulunmamakla birlikte, dergi sonundaki içindikiler (*mevâdd-ı mündericât*) tablosunda bu yazının “*bir zât tarafından*” gönderildiği bilgisiyle karşılaşılmaktadır (*Mir’ât*, 3, s. 48).

Felsefi Yazılar:”...bir memleketde mahâkimin mikdârı sù’-i ablâk ashâbının kesret ve nedreti ve tertib-i umûmiyenin terakkî ve tedennisî için bir mikyâs-ı sahib olabilir”

Dergideki, “Esâs-ı Medeniyet”, “Esbâb-ı Servet”, “Muhâkenâme” ve “Sâdik ve Ferruh Nâmında İki Köle Beyninde Bir Zât İle Tertib Olunan Muhâveredir” başlıklı yazıların, bu kategori altında değerlendirilebileceğini düşünüyoruz.

“Esâs-ı Medeniyet” başlıklı yazıya, “toplumun sürekli bolluk ve mutluluk durumunda olması” şeklinde tanımlanan uygarlığın (*medeniyet*) temelini, “genel düzenin sağlamlığı” (*husn-i tertib-i umûmiye*) olduğu görüşü ortaya atılarak giriş

yaşılır. Ardından, bilgi birikimlerine rağmen, insanların özgürlüğü (*serbestlik*) kötü davranışları için kullanma eğilimlerinin yüzünden, söz konusu düzenin tehlikeye girdiği ve bundan kaçınmak için mutlaka ahlakın düzeltilmesine (*tezhib-i ahlâk*) gerektiği ileri sürülür. Öte yandan, ahlakın düzeltilmesinin, uygarlığın can damarı olan bilgiyle (*ilm u marifet*) sağlanabileceği düşünülmemelidir. Çünkü insanlar davranışlarında çoğunlukla kötülüğe eğilimle de olsa, toplumda büyük bozgunculuklara yol açmakla tanınmış kişilerin çoğu, bilgililer arasından (*ashâb-ı ilmu marifet*) çıkmıştır. Matbaacılığı, kitap, dergi çıkarmayı, toplumun dilini, geleneğini bilmeyen biri nasıl sahtekârlık yapıp, dine, devlete zarar verebilir, bireyleri açgözlüleştirir? Ahlakını düzeltmeye çalışmayan kişilerin, bilgi (*ilm u marifet*) bakımından geliştikçe, yaşadıkları ülkeye mahkemeler ve zabıta gücü gerektirecek kadar zarar verdikleri kanıtlanmıştır. Nitekim günümüzde, bilgi ve bilimlerin (*ulûm ve fûnûn*) en ileri olduğu yerlerin, ahlaksızlığın ve güvenlik ihtiyacının en çok olduğu yerler olması bunu göstermektedir. Güzel ahlaka sahip toplumlarda insanlar, bağlı oldukları yönetimlerin kendilerine yükledikleri ödevleri (*vazife*) kendiliğinden yerine getirirler, bunun için zorunlu araçlar bulmaya gerek kalmaz. Ancak buna karşılık [devlet de] hukuku, yasaları herkese ayrıcalıksız bir biçimde, titizlikle uygulamalıdır. Yasaların uygulanmasındaki en küçük bir haksızlık, halkın gözünde bunların tümünün hükümsüz olmasına yol açacaktır. Bu durum da insanları ödevine uymaya yöneltecektir. Toplumu ahlaklılaştırmanın (*tasfiye-i ahlâk-ı umûmiye*) eğitimle (*terbiyet*) ilgisine gelince, konunun iki yönü vardır. Birincisi devlete, ikincisi bireylere aittir. Devlet, güzel ahlakı ülkenin geleneklerinden sayıp bunu yaymanın yollarını oluşturmalı ve kötü davranışları, uygulanabilir ılımlı yasalar çerçevesinde cezalandırmalıdır. Bireyler ise, bunu elde etmek için, dinsel temelini (*esâs-ı diyânet*) sağlamlaştırıp, iyi bilenlerden dinsel ve edebi bilgiler (*ulûm-ı diniye ve edebiye*) öğrenmeli, bilgili ve erdemli kişilere yaklaşım böyle olmayanlardan sakınmalıdır. Çocuklar da uygunsuz durumlardan uzak tutulup bu yönde eğitilmelidir. Bunun sorumluluğu herkese (*efrâd-ı millet*) aittir (*Mir'ât*, 1, s. 2-4).

“Esbâb-ı Servet” başlıklı yazı, derginin yayınlanabilen üç sayısında da yer almaktadır. Tefrika, toplumsal zenginliğin hangi yollarla elde edilebileceği (*esbâb-ı servet*) hakkında, Kamil adında bir bilginle (*zû-fûnûn*) Âkil adlı zeki (*zekâ-nümûn*) bir genç arasında geçen bir diyalog (*muhâveret*) şeklinde kurgulanmıştır. Konuşmaya, toplumsal zenginlik (*servet*) ve yoksulluk (*fakr u zarûret*) kavramları tanımlanarak başlanır. Buna göre, zengin toplumlar, diğer toplumlarca güvenilir ve aranılır tarım ve sanayi ürünleri (*mahsûlât-ı arzîye ve sanâiye*) üreten, dışsatımı dışalımından fazla ya da hiç olmazsa eşit olan toplum demektir. Böyle toplumlarda bilimler ve sanayi (*maârif ve sanâyi*) sürekli ilerlerken, yönetimleri de ticareti kolaylaştırır. Yoksulluk bunun tersidir. Öte yandan, bu özelliklerin bulunmadığı ancak herhangi

bir biçimde, bireysel anlamda büyük zenginliğe sahip toplumlar olabilir. Bunlar zengin sayılmayacağı gibi, zamanla yoksul olmaları da kaçınılmazdır. Metinde bu duruma örnek olarak, Amerika'nın keşfi dolayısıyla büyük zenginlik ve güç elde etmiş fakat daha sonra bunu koruyamamış İspanya gösterilir. İspanyollar, ellerindeki benzeri görülmemiş zenginliği, alıştıkları zevk u safâ hayatıyla tüketmeleri bir yana, tarım ve sanatları (*zirât ve sanat*) ihmal ettiklerinden sahip oldukları bunca zenginlik, İngiltere ve İtalya gibi halkı daha o zamanlar bile sanatla ve ticaretle uğraşan ülkelere gitmiştir. Burada “*bir bahs içinde bahs-i âhara intikâl alâmet-i televvüdüdür. Lâkin bu bahsde fâidedeli oldığından...*” denilerek İspanya dolayısıyla söz bir de Endülüs Emevilerine getirilip Müslümanların, o dönem bu bölgedeki başarılarına ve trajik sonlarına yol açan nedenlerden bahsedilir.

“*Vakâyi-i sâlifeye teessüf ve teessürün ne fâidesi olur, Asıl bize lâzım olan Endülüsîler ahvâlini der-pîş-i nazâr-ı intibâh itmekdir*” denilerek sonuca bağlanan bu bahsin ardından asıl konuya dönülerek dışalım ve dışsatım dengesi (*muvâzene-i idbâlât ve ihrâcât*) ele alınır. Buna göre zengin toplum, hiç dışalım yapmayan toplum demek değildir. Aksine, gereksinimleri daha fazla olan, üstelik bunları günümüzde Avrupalılar ve özellikle İngiliz ülkelerinde gördüğü gibi, dış ülkelere almak zorunda kalan toplumlar, diğerlerinden daha zengindirler. Bu durum yazıda, bu ülkelerin sanayileşmeyle birlikte hammadde ihtiyaçlarının artmasıyla açıklanmaktadır. Bunların aldıkları hammadde (*hâm eşyâ*). Örneğin İngilizler, hububat, yiyecek, pamuk, ipek ve benzeri hammaddeleri Osmanlı ve diğer ülkelerden almakta, yirmi kuruşa aldıkları işlenmemiş pamuğu dokuyup ürettikleri ürünleri iki yüz, üç yüz kuruşa bunlara geri satmaktadırlar. Diğer ürünler de bununla kıyaslanabilir. Öte yandan dışsatımına konu olan ürünlerin, yabancı ülkelerde rağbet bulması için, bunların hem kaliteli hem de ucuz olması gerekir. Burada “*dimek olur ki İngilizler sanât ve ticâret husûslarında birinci dereceye-i ulyâya vâsıl olmuşdur... İngilizler bu sûretin husûl-i esbâbını nasıl istikmâl itdiler*” denilerek, bir ülkenin sanayileşme ve ticarete dayanan toplumsal zenginliği nasıl başarabileceği, bu konuda o dönem dünyanın birincisi olduğu belirtilen İngiltere örneği üzerinden anlatılmaya başlanır.

Söylendiğine göre, İngiltere'nin bunu başarabilmesinin beş nedeni vardır. Konuşmanın sonraki bölümleri, bu beş nedenin açıklanmasını içermektedir. Bunların birincisi, terim metinde doğrudan geçmemekle birlikte, toplumca başlangıçta tavizsiz bir şekilde uygulandığı söylenen “yerli malı” kullanma alışkanlığıdır. Geçmişte İngiltere ülkelerinde, başka ülkelere gelen ürünlere devletçe-toplumca hiçbir biçimde özenilmemiş ve bu anlayış zamanla bir yasa sayılmaya başlanmıştır. Bu tutum, bir yandan yabancı ürün kullanımını halkın gözünde değersizleştirirken, öte yandan halkı bir meslek öğrenmek (*icrâ-yı sanat*) zorunda bırakmıştır.

Sanayileşmeyle birlikte diğer ülkelerle birçok ticarî anlaşmalar imzalanıp dışalım başlanmış ve her yerden gelen ürünlerin ülkeye girmesine izin verilmiştir. Ancak dışalım uygulamalarına yakından bakılırsa, bu sürecin çok sıkı kurallara bağlanarak İngiltere'nin ticarî ve mali çıkarlarının ödünsüz biçimde korunduğu görülür. Şöyle ki, İngiltere'de herkesin ihtiyaç duyduğu tahıl, pamuk, yün gibi ürünlerin dışalımından kesinlikle gümrük vergisi alınmaz. Buna karşılık, işlenmiş ürünlerin ülkeye girişinde, ürünün fiyatının birkaç katına varan vergi alınır. Özellikle keyif verici ve zorunlu gereksinim olmayan maddelerden çok aşırı vergi alınır. Buna karşılık dışsatım ürünlerinden hiçbir vergi almadıkları gibi, bazı ürünlerin dışsatımına yüzde yirmi oranında teşvik (*iâne*) verirler.

Açıklamasına “İngilizler fûnûn ve sanâyii ileruletmeğe Avrupaluların cümlesinden evvel başlamış oldukları hasebiyle gide gide vapur kuvvetini keşfidub ve bu kuvveti imâlât hususunda hüsni-istimâle ... milel-i sâireden evvel başlayub...” ifadesiyle başlanan ikinci nedende, üretimde makineleşmeden söz edilmektedir. İngiliz devleti, işe yarar buluşlar yapanları, özendirip ödüllendirmekte, böylece, icat edilen masrafı az gücü büyük makinalarla bir insanın on saatte yapacağı ürün iki dakikada kolayca üretilebilmektedir. Öyle ki İngiltere fabrikalarının ürünleri yeryüzünde yaşayanların dörtte birine yetecek miktardadır. Öte yandan bu fabrikaların neredeyse tamamı, üyeleri halktan olan şirketlere aittir.

Bir yönüyle “sanayi casusluğu” kavramını akla getirebilecek üçüncü neden oldukça ilginçtir. Buna göre, İngilizler sürekli olarak dünyanın her yerinde üretilen ürünleri bulup inceleyerek bunları İngiltere’de daha güzel ve kaliteli (*ehven*) biçimde üretmeye çalışırlar. Bunun için özel yetiştirilmiş görevlileri vardır. Başka ülkelerdeki konsoloslarının yanı sıra tüccar ve turistleri de bu konuda özel yetiştirilmiş görevliler gibi davranırlar. Buldukları her ülkenin durumunu devlete bildirdikleri gibi, döndüklerinde edindikleri bilgileri içeren kitaplar çıkarırlar. Ayrıca ülkede büyük sergiler açarak hem tarım ve sanayi ürünlerini sergiletiler hem de ürünleri beğenilen yetenekli ve bilgili kişileri ödüllendirirler. Burada, Londra’da 1852¹⁶ ve 1861¹⁷ yıllarında iki büyük sergi açıldığı belirtildikten sonra, sözün İstanbul’da açılacak ilgili bölümde değindiğimiz *Sergi-i ‘Umûmî-i ‘Osmânî’*ye getirildiği görülür. Konuyla bağlantısı dâhilinde, Avrupa’da neredeyse tümüyle terkedilmişken Osmanlı ülkesinde üretimin hâlâ el ile yapıldığı, el ürünlerinin daha iyi ve güzel olmakla birlikte fabrika ürünlerine göre çok pahalı olması nedeniyle dışsatımlarının güç olması bir yana yerli halkın da ucuzu dururken pahalısını almadığı ve bu nedenle ülkede yabancı ürün kullanma alışkanlığı oluştuğundan söz edilir. Ülke-

16 İngiltere’nin Hyde Park’ta düzenlediği ve Osmanlı Devleti de dâhil 34 ülkenin katıldığı bir ilk uluslararası serginin açılışı kraliçe tarafından 1 Mayıs 1851’de yapılmış ve yaklaşık altı ay sürmüştür.

17 Londra’daki bu uluslararası sergi de 1 Mayıs-1 Kasım 1862 tarihleri arasında düzenlenmiştir

mizde en acil ihtiyacın, temel ihtiyaçların fabrikalarda üretimini sağlayıp özellikle ticaret ve ziraat araçlarının yapılıp geliştirilmesi olduğu vurgulanır. İstanbul'da, Uzunçarşı esnafından bazılarının Yenikapı dışında bir fabrika kurmaya kalkıştıkları, ancak kısa süre sonra iflas edip bunu bir un değirmenine dönüştürdükleri şeklindeki olumsuz bir örnekten sonra, bunun kötü yönetimden kaynaklanmış olabileceği söylenip, fabrika, sergi ve ticaret konusunun gelecek konuşmada ele alınacağı belirtilerek, konuşmanın ilk bölümü bitirilir (*Mir'at*, 1, s. 11).

Metinde İngiltere'nin zenginleşmesini sağlayan dördüncü neden, devletin çoğunlukla ticarî çıkarlarını politik çıkarlarına yeğleye gelmesi, olarak gösterilmektedir. Burada konunun, "*Amerikan mes'ele-i harbiyesi*" diye işaret edilen Amerikan İç Savaşı(1861-1865) çerçevesinde açıklandığı görülmektedir. Buna göre, bu savaş yüzünden İngiltere'nin Amerika'dan pamuk dışalımını sekteye uğramış, ülkede pamuklu kumaş üretimi yapan fabrikalar kapanmış ve buralarda çalışan birkaç yüz bin işçi işinden olup yokluk içine düşmüştür. Büyük zarar görmekle birlikte, İngiltere bu politik sorunun çözümü için girişimde bulunmamıştır. Çünkü İngiltere'nin zenginliğinde, birkaç ülkenin birleşse bile başa çıkamayacağı büyük deniz gücü sayesinde, ticaret yaptığı anayolları kontrol altında tutmasının çok önemli bir rolü vardır. Oysa [iç savaşın yıpratmaya başladığı] Amerika bu yönde önemli bir rakip olmaya başlamıştır. Yirmi yıl daha kendi hallerinde kalmış olsalardı Avrupa ticareti Amerika'ya kayabilirdi. Savaş yüzünden, söz konusu sektörün işçilerinin düştüğü durumun bir isyana dönüşmemesi için, bunların geçim yükünü üstlenip büyük malî yükler altına girmesine rağmen, İngiltere devletinin, Amerika İç Savaşı'na yönelik barış girişiminde bulunmamasının nedeni, bu temel ticarî çıkarını koruma çabasıdır. Diyalogda söz, yeniden İstanbul'daki sergiye getirilerek, Osmanlı'nın o dönemdeki üretim yapısı ve temel sorunları üzerine saptamalarda bulunulmaya devam edilir. Buna göre, basit fakat pahalı olan imalat ve tarım ürünleri (*mamûlât ve mabsûlât*) üretimi ıslah edilmelidir. Ayrıca, esnafılık adı verilen ticaret anlayışımızın da değişmesi gerekir. İslah için, tüketicinin zararına da olsa, genel bir dayanışma ruhuyla, bir süre yerli ürünler kullanma yoluna gidilebilir. Ancak "*memleketimizde mevcûd olan sanâyi ... hemân pek çoğı Avrupada altmış yetmiş sene evvel ıslâhına başlanılan bir tarz-ı atıkada kalarak ıslâhına dabî himmet olunmamışdır*". Bu yüzden, sözü edilen dayanışma, bunların şimdiki verimsiz durumlarını sürdürmeleri sonucunu doğuracağından, kötüye kullanılmış olacaktır. Bu dayanışmanın, sanayinin ıslahı yönünde kullanılmasında en büyük güvence, paraların yerinde harcandığını sağlayacak, devlet olacaktır. Ticaret anlayışının değişmesiyle kastedilen ise, talep yaratarak ticaretin genişlemesi ve ticarî işlemlerde akışın kolaylaştırılmasıdır. Bu da bizi, beşinci nedene yani ticarî şirket adı verilen ticarî toplulukların kurulmasına götürecektir (*Mir'at*, 2, s. 19-22).

Konuşmanın üçüncü bölümünde ticaret, ticarî şirket ve banka konusu ele alınmaktadır. Ülkelerin coğrafi özellikleri, toprak verimliliği, emek gücü gibi özelliklerinin farklılığından dolayı toplumların üretemedikleri ihtiyaç maddelerini birbirlerinden alıp satmaları ticareti doğurmuştur. Ticaret, dünya üzerindeki bölgeler ve topluluklar arasında geniş bir ilişkiler ağının ortaya çıkmasına bu da dünyanın bilinmeyen yerlerinin keşfine yol açmıştır. Astronomi geometri, coğrafya gibi bilimler sayesinde pek çok kara ve deniz ticaret yolu öğrenilmiş, bu bilimlerde ileri olmayan toplumlar ticarete de geri kalmıştır. Pusula, yeni kıta ve bölgelerin keşfi dolayısıyla, ticareti karalara hapsolmaktan kurtarıp, deniz ticaretinin önem kazanmasına, demiryolu ve telgraf ise ticarî işlemlerin kolaylaşmasına yol açmıştır. Artık, Afrika kıtası içinde bile ticarî ilişkiler oluşmaya başlamıştır. Avrupa'da bütün bu ticarî faaliyetler, günümüzde kendine özgü kuralları ve yirmi milyon veya daha fazla sermayeleri olan şirketlerce yürütülmektedir. Bunların genel, ticarî, tarımsal veya sanayiye, köprü, yol yapımı gibi alanlara özgü olabilen türleri vardır. İngiltere'de deniz ticaretinin önem kazanması, hatta Hindistan ve Avustralya'yı (*Yeni Felemenk*) ele geçirmesi ticarî şirketler sayesinde. Diyalogun bu bölümünde, ülkemizde de Şirket-i Hayriye, İzmir ve Köstence Demiryolları gibi şirketler olduğu, Şirket-i Hayriye'nin kısa sürede üyelerine kazanç sağlamaya başladığı ve Boğaziçi sahillerini bayındır hale getirdiği bilgisi verildikten sonra, ülkemizdeki şirketlerin büyük çoğunluğunun, çoğunlukla tahıl ürünleri alım satımı gibi tek bir amaç için kurulan yetersiz sermayeli küçük şirketler olduğu belirtilerek, konu, şirketlerin sermaye artırımı ve birleşmelerine getirilir. Küçük şirketler, iyi bir idari yapılanma ile birleşerek büyük sermayeli şirketlere dönüşebilirler. Bu durum rekabeti ortadan kaldırmaz. İyi örnek olurlarsa pek çok yeni şirket kurulmasına öncül olurlar. Nitekim Avrupa'da her yıl kırk elli yeni şirket kurulmaktadır. İngiltere'de geçen yıl 45 milyon sermayeli 132 şirket ve yine 23 milyon sermayeli 24 banka kurulmuştur.

Konuşmanın sonuna doğru, banka konusundan söz edilmektedir. Burada bankanın, büyük ve son derece güvenilir bir kuyumcuya benzetildiği görülür. Banka olmayan ülkelerde tüccar ve üreticiler sermayelerinin bir kısmını ihtiyaç anında kullanmak için boşa tutarlar. Hâlbuki banka olsa, bunu bankaya borç vererek gelir elde edebilirler. Banka da bu paraları ihtiyacı olanlara borç verir. Tüccar olmayanlar da paralarını bankada bu şekilde değerlendirebilirler. Böylece banka, paraların gerçek değerinde dolaşımını bu da ticarî işlemlerin kolaylaşmasını sağlar. Ancak ticareti zayıf olan ülkelerde banka sermayedarları yabancı olmamalı ve banka verdiği borç karşılığı güvence olarak emlak kabul etmemelidir. Bankalar, sermayeleri kadar tahvil (*evrâk-ı nakdiye*) çıkararak, sermayelerini artırabilir. İstenildiği an bedeli banka tarafından ödenecek bu kâğıtların, ticarete para yerine kullanılması ticareti

kolaylaştıracaktır. Ayrıca tüccarlar, İstanbul ve Bağdat gibi çok uzak yerler arasında yapacakları ticaretin parasını, bu banka şubeleri (*idâre sandıkları*) aracılığıyla, küçük bir ücret karşılığında, güvenli bir şekilde alıp verebilirler (*Mir'ât*, 3, s. 34-38).

Mir'ât'da "Felsefi Yazılar" kategorisi altında ele alınabilecek üçüncü makale, Bâbîâlî Tercüme Otası Hülefâsından Kemâl" yani Namık Kemâl imzasıyla kaleme alınan "Muhâkemenâme" başlıklı yazıdır. Yazının, derginin ikinci sayısında, "Muhâkemenâme " ana başlığının ardından "Romalıların Esbâb-ı İkbâl ve Zevâli Hakkında Mülâhazât (Birinci Bâb) Romanın Bidâyeti ve Muhârebâtı" alt başlığıyla; üçüncü sayısında ise, "Roma Târîhi Muhâkemenâmesi Tercümesi" başlığıyla tefrika edildiği görülmektedir. Sondaki başlıkta vurgulandığı üzere bu bir tercüme yazıdır. Bu durum, Namık Kemal tarafından *Mir'ât*'ı tebrik amacıyla gönderilen ve dergide "*ser-levha-i risâlede nakş-efgen-i kilk-i beyân olan Muhâkemenâmenin sûret-i irsâline dâ'ir olarak tevârüd iden tebriknâmenin bir sûreti teşekküren bu mahalle derc olunmuşdur*" ifadeleriyle tefrikadan hemen önce yayınlanan notta açıkça belirtilmektedir. Burada yazdığına bakılırsa, Namık Kemal, bilgi yayma (*neşr-i maârif*) amacındaki seçkin dergi (*risâle-i güzîde*) diye vafettiği *Mir'ât*'ın yayına başlamasından büyük sevinç duymuştur. Bunun bir kanıtı (*delil*) olarak da "*Fransız hukemâ-ı meşhûrasından (Mosteskiyu)nun telif eylediği Muhâkemenâmenin bidâyetinden biraz yeri mümkün mertebe müellifin şîve-i ifâdesinden ayrılmayacak sûretde tercüme*" ederek dergiye göndermeye karar vermiştir. "...*rağbet buyurulduğu hâlde ilerisüne dahî devâm olunacağı*"nı belirten Namık Kemal, alt başlığa iliştiirdiği dipnotta da Montesquieu'nun (1689-1755) "*bu kitâb[1] 1734 senesi[nde] telif olunmuş ve o esnâda müellif 45 yaşında bulunmuşdur*" bilgisini vermektedir.

Bilindiği üzere tercüme konu olan, Montesquieu'nun *Considérations Sur Les Causes De La Grandeur Des Romains Et De Leur Décadence* adıyla ilk kez Amsterdam'da Jacques Desbordes tarafından 1734'de isimlessiz olarak yayınlanan yapıttır ("Considerations", 2022). Namık Kemâl'in tercümede eseri kısaca "Muhâkemenâme" olarak adlandırmakla birlikte, yirmi üç bölümlük eserin ve "Chap. I. Commencemens de Rome. Ses Guerres" başlıklı ilk bölüm adının tam çevirisini, yukarıda sözü edilen alt başlıkta, "Romalıların Esbâb-ı İkbâl ve Zevâli Hakkında Mülâhazât (Birinci Bâb) Romanın Bidâyeti ve Muhârebâtı" şeklinde verdiği görülmektedir. Ayrıca, iki bölümlük tefrikada rastlanan beş dipnotun, Fransızca metinde bulunanlar değil, mütercimim eklediği açıklamalar olduğu ve eserin geçen ilk bölümünün çevirisinin de tamamlanamadığı anlaşılmaktadır ("Considération", 2022).¹⁸

18 Dipnotların durumunun, mütercimce eserin çeviride yararlanılan baskısına göre değişebileceği hatırdâ tutulmalıdır.

Çeviride Roma tarihine ilişkin olarak, şehrin kurucusu ve ilk kralının Romulus olduğu, Romalıların Lacedaimonialılar (*Lansdmon*) soyundan geldikleri, Sabinlerle (*Saben*) birleşince daha savaşçı bir topluluğa dönüştükleri, krallar döneminin Tarquin (*Tarkin*) ile sona erdiği, ardından Cumhuriyetin kurulduğu gibi olaylardan söz edilmektedir. Bununla birlikte, anlatımda vurgunun, eserin özelliğinden dolayı, tarihi olaylara değil, Romalıları güçlü bir devlet ve toplum haline dönüştüren toplumsal ve yönetsel özelliklere olduğu görülmektedir. Sözü edilen toplumsal özelliklere, Romalıların savaştıkları toplumlarda kendi ilkelelerinden daha güzel bir yöntem görünce ilgili alışkanlıklarını hemen bırakarak onu kabul etmeleri, tüm krallarının yetenekli ve becerikli olması, dünyadaki diğer toplumlardan daha fazla sözlerine sadık olmaları, askeri düzenlerinin çok sağlam olması, kazandıkları başarıların ahlak bozukluğuna yol açmaması gibi örnekler verilebilir. Ancak en önemli vurgular, sözgelimi, ne senato ne halk tarafından seçildiğinden krallık yönetiminin bir süre sonra kalıtım ve keyfilik özelliği kazandığı; halkın özgür olmasının yönetme gücünün sınırlanması anlamına geldiği; yöneticilerin seçimle geldiği; sınırlı bir süre için seçilen yöneticilerin, krallar gibi yönetim sürelerinin bir bölümünü ağızlılıkla bir bölümünü de bezgin bir halde geçirmediği, hep hırslı oldukları; zaferin meyvelerinden savaşa gitmeyenlerin de yararlandığı gibi Romalıların politik özelliklerine ilişkindir (*Mir'ât*, s. 23-25; 3, s. 38-41).

“Sadık ve Ferruh Nâmında İki Köle Beyninde Bir Zât İle Tertib Olunan Muhâveredir” başlıklı yazıya gelince, diyalog şeklinde kurgulanan yazının konusu, dedikodu ve dalkavukluk (*müdâbene*) etmenin iyi mi yoksa kötü mü bir davranış olduğudur. Diyalogda dedikodu, dedikoducu veya arabozucu ya da bozguncu gibi anlamlara gelecek şekilde “*fasl itmek*”, “*fassâl*” ve “*fassâllık*” terimleri kullanılmaktadır. Ferruh’un Sadık’a efendilerinin “*âdem fasl*” ettiklerini haber vermesiyle başlayan konuşma, hemen bir tartışmaya dönüşür. Ferruh’a göre dedikodu yapmanın bir zararı yoktur. Hatta kötü işler işleyip dedikodusu yapılan belki bunu duyar da uslanır. Zaten “*dünyada herkesi fasl iderler... fassâllık âdettir*”. Ama onun huyu *fassâllık* değil, herkesi övmektir (*medh*). İçinden sövse de dışından herkesi över. Bu sayede hayatı kolaylaşır, saygı görür ve para kazanır. Sadık’a göreyse, dedikodu yapmak haksız ve zararlı bir davranıştır. Bunun yerine insanlara hatalarını doğrudan söyleyerek öğüt vermelidir. Maalesef, herkeste böyle bir alışkanlık vardır ama bu iyi değil kötü bir alışkanlıktır. Sıra dalkavukluk konusuna gelince, Sadık’ın görüşlerini açıklayamadan yazının sona erdiği görülüyor (*Mir'ât*, 2, 29-31). “Bakiyesi sonra” denilmesine karşın sonraki sayıda diyalogun (*muhâvere*) devamı bulunmamaktadır.

Dergiyi Kapattıran Yazı: “Vecibe”

Mir'ât'ın yayına başlaması, o tarihte Osmanlı başkentinde kendisiyle birlikte yayınlanan üç derginin ilki olan *Mecmua-Fünûn* ve ikincisi olan *Mecmua-i İber-i İntibâh* tarafında da okuyucularına duyurulmuştur. *Mecmua-i İber-i İntibâh*'ın duyurusu *Şevvâl 1279 / Mart-Nisan 1863* tarihli ikinci sayısındadır. “*Mir'ât*” başlıklı ve dergi sorumlusu Ali Haydar imzalı duyuruda, “*maârif ve sanâyîya dair bir resimli mecmûa-i muvakkata (مستقوم)*” çıkarma arzusunun “*mezâhib otası hülefâsı ser-âmedânından Refik Beg Efendi*” tarafından başarıyla dergiye *Mir'ât* adı verildiği bildirilerek Refik Bey bu güzel hizmetinden dolayı takdir edilir (*Mecmua-i İber-i İntibâh*, 2, s. 55).

Mecmua-i Fünûn ise, durumu, *Ramazân 1279 / Şubat-Mart 1863* tarihli dokuzuncu sayısında, “*Zuhûr-ı Mir'ât*” başlıklı ve “*Münif*” imzalı duyuruyla okuyucularına haber verir. Duyuruda, daha önce yayına başladığı bildirilen *Mecmua-i İber-i İntibâh* adında bir “*fünûn gazetesi*”nden sonra bu kez de *Mir'ât* adında bir diğerinin ortaya çıktığı ifade edildikten sonra, bilgi yayma araçlarının çoğalmasının memnuniyet verici olduğu söylenerek, herhangi bir isim zikredilmeden, dergiyi çıkaran “*beveskârân-ı ilm u maârif*” takdir edilip başarılar dlenir. Ardından, çoktan beri [ülkede] bu tür bilimsel yayınlara (*matbu'ât-ı ilmiye*) ihtiyaç duyulmasına rağmen bu hayırlı işe hiç kimsenin teşebbüs etmediği, fakat kendi dergilerinin yani *Mecmua-i Fünûn*'un yayına başlamasından birkaç ay geçer geçmez birdenbire iki “*gazetenin*” daha ortaya çıkmasının “*şâyân-ı dikkat*” ve “*cây-ı ibret*” olduğu söylenir. Duyuru, “işte dünyada her şey böyledir, takip edilecek güzel bir iş yapılıncaya ortaya hemen onu takip edenler çıkar, bu durumun, yetenekli gençler için cesaret verici olacağı açıktır” şeklindeki ifadelerle sona erer (*Mecmua-i Fünûn*, 9, s. 399).

Refik Bey, dergisi hakkında, Münif [Paşa'nın] *Mecmua-i Fünûn*'daki bu iğneleyici sözlerine, *Mir'ât*'ın üçüncü sayısında, “*Mecmua-i Fünûnun ibtidâ-yı Zilkadede zuhûr iden Ramazân tarihli nüshasında mütercim-i evvel izzetli Münif Efendinin bizim Mir'ât hakkında yazdığı sözler görüldü*” ifadeleriyle başlayan, “*Vecibe*” başlıklı çok sert bir yazıyla cevap verir. Buna göre, Münif Efendi bunları, ya *Mir'ât*'ı görmeden ya da görerek yazmıştır. Kullandığı alaycı dile (*lisân-ı istihfâf*) bakılırsa derginin ilk sayısını görmüş ve buradaki bazı yazılar (*mevâdd*) kendi görüşlerine uymadığından bunları söylemiş olmalıdır. Ancak, sahip olduğu ahlâk ve daha önce *Mecmua-i İber-i İntibâh* hakkındaki saldırgan tavrı göz önüne alındığında, kendisine düşmediği (*me'mûl olunamaz*) halde, bu gibi eserleri yargılayıp bilgiçlik taslamasına (*mubâkeme-i abvâliyle allâmelenması*) bakılırsa, *Mir'ât*'ı görmemiş olmalıdır. Gerçi, Münif Efendi'ye sorulsa, *Mir'ât* hakkındaki tanıtım yazısında, *Mecmua-i İber-i İntibâh*'taki gibi hakaret ifadeleri kullanmaması bir lütuf sayılmalıdır. Galiba bu tutumu, bilginin yayılması konusundaki şiddetli arzusundan kaynaklanmaktadır.

Refik Bey, cevabını, Münif Paşa'nın *Mecmua-i Fünûn*'daki bazı yazılarında düştüğü galiz hatalarla süslemekten de geri kalmaz. Şöyle ki, Münif Efendi, dergisindeki sergiyle ilgili bir yazısında, bir iki ay önce çoktan gerçekleşmiş ve pek çok kişi tarafından ziyaret edilmiş olan *Sergi-i 'Umûmî-i 'Osmânî*'nin açılacağını bildirmişti¹⁹. Yine Karadağ ile ilgili bir tefrikasında, Prut savaşından (1710-11) sonra, [elli yıl önce ölmüş olan] Köprülü Mehmed Paşa'yı (1578-1661) mezarından kaldırıp Karadağlıların isyanını bastırmaya göndermiştir.²⁰ Refik Bey'in Karadağ ile ilgili açıklamalarda, konuya Ahmed Vefik Paşa'yı (1823-1891) da dâhil edip ilginç bir ayrıntıya değindiği görülmektedir. Yazılanlardan anlaşıldığına göre, Münif Efendi, "*umûm dersleri*"²¹ hakkında yazdığı bir makalenin tesiriyle Ahmed Vefik

19 Belirleyebildiğimiz kadarıyla sergiyle ilgili olarak *Mecmua-i Fünûn*'un sekiz, dokuz ve onuncu sayılarında "Kadrî [Mehmed Paşa (1832-1884)]" imzalı üç, "Münif" imzalı iki yazı ile "Hasırcızaade Mehmed Hâfız" imzalı bir kaside yer almaktadır. Kadrî'nin yazıları "Sergi-i Umûmî-i Osmânî" (sayı 8, s. 337-342), "Târih-i Sergi Ber Vech-i Umûmî" (sayı 9, s. 386-392) ve "Sergi-i Umûmî-i Osmânî" (sayı 10, s. 430-434) başlıklarını taşımaktadır. Hasırcızaade Mehmed Hâfız'ın [1803-1887] övgü şiiri "Manzûme-i Berây-ı Sergi-i Osmânî" (sayı 8, s. 342-343) başlıklıdır. Münif [Paşa'nın] yazıları ise, "Sergi-i Umûmî-i Osmânînin Vukû-ı Güşâdı" (sayı 9, s. 362-367) ve "Zâmîme-i Sergi-i Osmânî"den (sayı 10, s. 408-413) ibarettir. Münif Efendi ilk makede, "*Sergi-i Osmânînin Ramazân-ı şerif ibtidâsında güşâdı mukarrer oldığı hâldé*" bazı eyaletlerden beklenen eşyaların zamanında gelememesi yüzünden mecburen açılışın aynı ayın dokuzuncu Cumartesi gününe kadar ertelenmiş ve o gün geldiğinde yapılan resmi açılış törenlerinin ardından "*âmmeye dahi ruhsat-ı dubûl itâ kılınmıştır*" demektedir. Ayrıca, yabancı ülkelerden gönderilecek eşyaların konulacağı binanın yapımı henüz tamamlanmadığından ve buralardan sergiye gönderilen eşyaların "*arkası alınmadığı cibetle*" bu kısmın açılışının bayram sonrasına ertelendiğini bildirmektedir (s. 363-363). İkinci makededeki "*zamîme*"den kasıt, sergiye Avrupa ülkelerinden gönderilecek eşyaların sergilenmesi için yapılan bu ek binadır. Makalenin girişinde bu kısmın açılış tarihi için "*işbu zamîme şehr-i Şevvâl'in on dördüncü Cumartesi günü güşâd olunub âdem başına iki gurus dubulîye tayin olunmuştur*" denilmektedir (s. 408). Burada verilen tarihlerin [TTK Takvim Çevirme Kilavuzuna göre] miladi takvimdeki karşılıkları, yerli reyollar için 28 Şubat 1863 ve yabancı reyollar için 4 Nisan 1863'e karşılık gelmektedir. Gerçekten, sergi açılışının 27 Şubat 1863, yabancı reyolonun açılışının 13 Nisan 1863 olduğu göz önüne alınırsa bu tarihlerin sadece ikincisinde, ancak Refik Bey'in belirttiği gibi bir iki aylık geç bildirme değil on günlük erken ilan etme vardır. *Mir'ât* sahibi "Vecibe"nin girişinde *Mecmua-i Fünûn*'un serginin açılışıyla aynı aya denk gelen *Ramazân 1279* tarihli sayısının ancak Zilkade ayında yani iki ay sonra "*zubûr*" ettiğini yazıyordu. Refik Bey, Münif Efendi için, açılmalı bir iki ay olup görmedik kişinin kalmadığı serginin açılacağı ilan ediyor, derken, belki de yanlış yazılan bir tarihi değil de, dergisinin basılıp yayınlanmasındaki bu gecikmeden kaynaklanan durumu kastediyordu.

20 Münif [Paşa'nın] "Karatağ" adlı tefrikası derginin ikinci (sayı 2, s. 55-64) ve üçüncü sayılarında (sayı 3, s. 97-105) yayınlanmış "*bakiyesi sonra*" denilmesine rağmen devamı gelmemiştir. Tefrikanın ilk bölümünde, gaddar Karadağlıların "*tedib ve terbiyelerine memûr buyurulan Ahmed Paşa gereği gibi baklarından gelemediğinden vezir-i âzâm Köprülü Numân Paşa külliyyetle asker ile üzerlerine giderek ...*" demektedir (s. 60). Sadrazamlık da yapan Köprülü Numan Paşa'nın (1675-1719) 1714 yılında Karadağ isyanını bastırmak için gönderildiği ve bu görevi başarıyla yerine getirdiği bilinmektedir. Dolayısıyla metinde, Refik Bey'in iddia ettiği gibi, hatalı olarak Köprülü Mehmed Paşa değil doğru olarak Köprülü Numan Paşa ibaresi geçmektedir. Nalcioğlu, bu durum için, "belki hatalı nüshalar toplatılıp, ardından doğru ismin kullanıldığı yeni basımlar yapılmıştır ve bugün kütüphanelerdeki mevcut nüshalar bu doğru örnektendir. Çünkü Refik Bey'in "Numan" ismini "Mehmed" şeklinde okuması ihtimalden uzaktır" yorumunu yapmaktadır (Ulusoy, 2013, s. 36).

21 Bilindiği üzere Osmanlılarda medresenin yanında ilk defa modern bir yükseköğretim birimi olarak

Paşa'nın dersinin tatiline neden olmuştur. *Mir'at*'ın sahibi burada, “*fakat acebâ bu makâle dersin yerini tutabilir mi ve tatile sebep olan zât böyle bir ders okudabilir mi işte buraları câ-yı sualdir*” derken Münif Efendi için, Paşa'nın bu dersini dinleseydi bu hataya düşmezdi, demekte ve kendisinin Paşa'nın takipçisi (*pey-rev*) olmaktan gurur duyduğunu, Münif'in ise bilginin yayılması için çabalayanları engellemekle (*mukâbele*) övünebileceğini söyler. “Vecibe”nin sonuna eklediği “İhtâr” adlı notta ise, Refik Bey, sadece bunların değil, Münif Efendi'nin *Mecmua-i Fünun*'daki tüm yazılarının kişisel kanılar ve sıradan şeyler (*zanniyât ve vakâyi-i âdiye*) olduğunu ileri sürerken dergide yazıları bulunan diğer kişileri “*zevât-ı kirâm hazerâtı*” diyerek bu saldırılarından özenle ayırmayı ihmal etmez (*Mir'at*, 3, s. 47-48).

Ebuzziya Tefvik, Refik Bey'in *Mir'at*'ın üçüncü sayısının sonunda Münif Efendi'ye karşı kaleme aldığı “Vecibe” başlıklı bu yazının, derginin sonunu getirdiğini bildirmektedir. Zira kendisiyle hiçbir ilgisi olmamasına rağmen işe karışan

Darülfünun yani üniversite kurulmasına 1262/1845 tarihinde girilmiş ancak tam olarak faaliyete geçmesi çeşitli nedenlerle bir türlü başarılamamıştı. Keçecizade Fuat Paşa, 1861'de sadrazam olunca, üniversite binasının tamamlanmasının uzaması üzerine, burada görev alması düşünülen bilginlerden, halka açık dersler verilmesini ister. Refik Bey'in “*umûm dersleri*” dediği dersler bunlardır. Münif [Paşa'nın] *Mecmua-i Fünun*'da bu derslerle ilgili olarak “Darülfünunda Ders-i Âmm Güşâdı” (sayı 6, s. 258-260), “Darülfünunda Ders-i Âmm Vukû-ı Güşâdı” (sayı 7, s. 301-304), “Darülfünun Dersleri” (sayı 8, s. 330-332) adlarında üç makale kaleme aldığı görülmektedir. İlk makalede, “*Darülfünunda baz ulûm-ı tabiiye tederrüs olunmak üzere bir ders-i âmm tertib olunub birkaç güne kadar güşâdı mukarrer bulunmuşdur*”, denildikten sonra, dersin Edhem Paşa (1818-1893) tarafından tertib edilip onun gözetimi altında Derviş Paşa (1817-1878) tarafından tadrîs edileceği bildirilmektedir. Burada yazdığına göre, gerekli alet ve edevatı tamam olduğundan haftada iki gün şimdilik sadece fizik (*hikmet-i tabiiye*) dersi öğretilmekle birlikte, hazırlıkları tamamlanınca kimya (*ilm-i kimyâ*), botanik (*ilm-i nebâtât*) ve astronomi (*hey'et*) dersleri de verilecektir. İkinci makalede, Derviş Paşa'nın sözü geçen fizik dersine, üç yüz kadar dinleyici huzurunda, “*mâb-ı Receb-i şerifin yigirmi ikinci Pazar İrtesi günü* [13 Ocak 1863] *bed olunmuşdur*” bilgisiyle başlanıp, dersliklerin temizlik ve düzenine gösterdiği özendenden ötürü Tophane-i Amire Müşiri Halil Paşa'ya (öl. 1878) teşekkür edilerek bitirilmektedir. Üçüncü makalede yazılanlara bakılırsa, Derviş Paşa'nın içinde bulunulan [Şaban] ayın üçüncü Pazartesi günü [9 Şubat 1863] verdiği dersi Fuad Paşa da dinlemeye gelmiş ve dersin sonunda fizik biliminin önemiyle eski ve yeni fizik (*hikmet-i kadime ile hikmet-i cedide*) farkına değin bir konuşma yapıp dersin hocasına teşekkür etmiştir. Ayrıca Divân-ı Muhâsebât Reisi Ahmed Vefik Paşa, “Tarih-i Umûmî” ve Meclis-i Tahkik Reisi Sâlih Efendi (1816-1895) “İlm-i Mevâlid” dersleri vermeye niyet etmişlerdir. “*Mâb-ı bâlin* [Şaban] *yigirmi altıncı Cuma İrtesi* [16 Şubat 1863] *ilm-i mevâlid ve ferdâsı Pazar günü* [17 Şubat 1863] *târîb-i umûmî dersine bed ve mübâşeret kılınmış*”tır. Münif [Paşa] bu derslerde de üç yüze yakın dinleyici bulunduğunu ve çok rağbet görüp dinlendiğini belirttikten sonra adı geçen bilginler için de “*müşârün ileyhümâ hazerâtının ikisinin dabi ebliyet ve iktidârları müsellemlub bil-husûs tedrisini der-uhde buyurmuş oldukları fününda yed-i tulâları bulunduğundan*” demektedir. Yani Münif Paşa, eğer *Mir'at* sahibi Refik Bey onun konuyla ilgili başka yazılarını kastetmiyorsa, “*umûm dersleri*” hakkında *Mecmua-i Fünun*'da yer alan yazılarında, Ahmed Vefik Paşa'yı yermek bir yana övmekte ve dersini tatil ettirecek bir ifade kullanmamaktadır. Öte yandan Akün (1989), Ahmed Vefik Paşa'nın, söz konusu tarihte kendi arzusuyla başladığı bu derslerin özetlerinin, *Tasvir-i Efkâr*'da yayımlandığını ve 2 Nisan 1863'te Anadolu sağ kol müfettişliğine tayini nedeniyle, bir buçuk ay gibi çok kısa bir süre sonunda bittiğini yazar. Ayrıca, bazı araştırmacıların, onu, bu görevinden dolayı, Darülfünun müderrisliği de yapmış gibi gösterdiklerine işaret eder (s. 146).

dönemin Hariciye Nazırı Âli Paşa, Mezâhib Odasındaki görevi nedeniyle kendi başkanlığının sıradan bir kalem kâtibî konumundaki Refik Bey'den, *Mecmua-i Fünûn*'a karşı bir özür (*tarziye*) yazısı yazmasını istemiştir. Refik Bey'in, bunu kabul etmemesi üzerine isteğini bu kez çalıştığı dairenin müdürü aracılığıyla resmi bir emir olarak iletmiş, ancak son derece gururlu bir kişi olan Refik Bey, böyle bir özür dilemektenense dergiyi kapatmayı tercih etmiştir (Ebuzziya Tevfik, 2006, s. 198).

Değerlendirme ve Sonuç

[Mustafa] Refik Bey tarafından, 1863 yılının Şubat-Mart-Nisan (*Ramazân, Şevvâl, Zilkade 1279*) aylarında toplam üç sayı çıkarılabilen *Mir'ât*, Osmanlı'nın üçüncü popüler bilim dergisidir. Henüz on dokuz yaşında dergiyi çıkaran Refik Bey, Namık Kemal'in çevresinde bulunup, bir süre sonra dönemin önemli siyasî hareketlerinden biri olarak baş gösterecek Yeni Osmanlıların kurucu üyeleri arasında yer alan gençlerden biridir. Ancak 1865'teki kolera salgınında çok genç yaşta hayatını kaybetmiştir. Osmanlı ülkesinde yayınlanan ilk resimli dergi olduğu bizzat Refik Bey tarafından açıkça dile getirilen *Mir'ât*'ın çıkarılış gerekçesi, bilimler ve sanayiye ilişkin konularla, bunların uygulamalarında kullanılan araç gereçlerin açıklamalarını ve resimlerini içeren bir dergi yayınlamak, şeklinde açıklanmıştır. Bununla birlikte, dergide, sadece bilimsel ve teknolojik denilebilecek yazı ve resimler bulunmamakta, edebiyat ve *Sergi-i Umûmi-i Osmânî* ile ilgili birçok yazı ve resmin yanı sıra felsefî olarak nitelenebilecek bazı makaleler de yer almaktadır.

Edebiyat başlığı altında toplanabilecek yazıların, şiir, kompozisyon (*inşâ*) ve bulmaca (*lugaz*) bölümlerinden oluştuğu, derginin üçüncü sayısında bunlardan ilk ikisinin terkedilip sadece bulmaca bölümüne yer verildiği görülmektedir. Şiir bölümünün çeşitli şairlere ait gazellerle Namık Kemal'in bunlara nazirelerinden oluşmasına karşılık, Osmanlı resmi yazışma örneklerinin bulunduğu kompozisyon bölümündeki yazıların önemli bir kısmının, Reşid Paşa'nın icat ettiği resmî yazışma ve kompozisyon usulünü takip ettiği bilinen Âli ve Fuad paşalara ait olması dikkat çekicidir.

Ramazân 1279'da açılan *Sergi-i Umûmi-i Osmânî* ile aynı ayda yayınına başlayan derginin bazı yazıları ve resimlerinin önemli bir kısmı, söz konusu sergi hakkındadır. İçinde birinci sayıda yer alan yedi bölüm altmış bir maddelik sergi yönergesinin (*nizâmnâme*) özetinin de bulunduğu bu yazılardan, sergi hakkında önemli bilgilere ulaşılmaktadır. Söz konusu yönerge, sergiyle ilgili ayrıntıları sunan bir belge olmanın yanı sıra düzenlenecek ulusal ya da uluslararası herhangi bir fuarda nelere dikkat edilmesi gerektiğini göz önüne seren bir örnek metin olarak da ilgi çekicidir. Sergi hakkında, şimdiye kadar, Feshane-i Amire'de üretilen, hat-

ta Bursa, Halep ve diğer eyaletlerden gönderilip İstanbul'da satılan ürünler hep kalitesiz şeyler iken, yerli reyonlarda teşhir edilen ürünlerin görülmedik kalite ve çeşitte olduğunun söylenmesi, yerli üreticilerin sergiye özel üretim yaptıklarını göstermektedir. Yerli üretimde bir standardın tutturulamamasından ticari ahlak konusuna kadar pek çok başlık altında yorumlanabilecek bu durum, günümüzde dış ve iç pazara yönelik ürünlerin kalite ve fiyat farkları göz önüne alınınca, ekonomik yaşamımız süregiden karakteristik bir sorunu olarak görülebilir. Sergi kuralları içinde yer alan, kadınların da, fakat erkeklerden farklı günlerde, ziyaretçi olabilecekleri ve kadınlara özgü günlerde ürün sahiplerinden başkasının sergiye sokulmayacağı şeklinde maddeye, toplum hayatımızda kadının yerine dair tarihsel araştırmalarda kullanılacak bir ayrıntı olarak bakılabilir.²²

Derginin bilimsel-teknolojik yazı, haber ve resimler kategorisi altında ele alınabilecek içeriği, Güneş-Ay tutulmaları ve buhar gücüyle çalışan makinaların mekanizmasının açıklanıp, sergide teşhir edilen bazı yabancı tarım makinalarının nasıl kullanılacağını anlatıldığı bölümlerden ibarettir. Dergideki resimlerin tamamı, sergi mahalli, binası ve krokisiyle birlikte bu bölümlerde anlatılanlara ilişkin çizimlerden oluşmaktadır. Osmanlı ekonomisinin tarımsal üretim merkezli olduğu göz önüne alınırsa, dergide, sergi dolayısıyla da olsa, tarım makinalarının tanıtılması, en azından dönemi bakımından önemli sayılabilir. Tanıtımın, bizdekilerden daha dayanıklı olan bu aletlerin daha az emekle daha fazla verim sağlaması olarak gerekçelendirilmesi anlamlıdır. Tanıtılan tarım makinalarından bazılarının o zamanki adıyla İngiliz Ransomes & Sims şirketi tarafından Ipswich'teki Orwell Works fabrikalarında üretildiğinin söylenmesi, hem Türk-İngiliz ticari ilişkileri tarihi hem de değişik aşamalardan geçerek hala faaliyetini sürdüren şirketin tarihçesi bakımından ilgi çekici bir ayrıntı olarak görülebilir. Güneş-Ay tutulmalarıyla buhar makinalarına ilişkin bilimsel yazılarda tarihsellik teması bulunmamaktadır. Yani bu yazılarda, sadece tutulmalar ve buhar makinalarının mekanizması açıklanmakta, buna karşılık ele alınan konuların tarihçesinden ya da bu konuyla ilgili herhangi bir bilim adamının adından veya keşfinden-buluşundan söz edilmemektedir. Bununla birlikte, üçüncü ve son sayıda yer alan yazıda, dört gruba ayrılan buhar makinaları için "*ber birinin sûret-i terkib ve istimâliyle ne vakt icâd olunduğı ve ihtirâna kimler muvaffak olduğı âtidede beyân olunacaktır*" denilmesine rağmen, derginin kapanması buna imkân vermemiştir.

22 Bununla birlikte Münif Paşa, çok az kadın ziyaretçi gelmesi nedeniyle Avrupa reyonunda bu kuralın kaldırılarak, azlığına bakılırsa belki de bu kısmı ekseriyetle İstanbul'da yaşayan Batılı kadınların ziyaret etmelerinden ötürü, serginin kadın erkek birlikte gezilmesine izin verildiğini yazıyor. "*İşbu zamimeye memâlik-i mabrûsa mahsûlât-ı mütenevvasına mabsûs diğer sergi mahalli kadar külliyetli seyirci gelmeyub şimdilik günde nihâyet birkaç yüz âdem bulunmaktadı. Hele kadın seyircilerin nedret üzere olub bunun için dahi anlara mahsûs gün tayin olunmayarak ricâl ile berâber dubûllerine mezûniyet virilmiştir*" (Mecmua-i Fünûn, sayı 10, s. 413).

3 Haziran 1863 tarihinde gerçekleşecek Ay tutulması nedeniyle, dergiye gönderilen çizim ve açıklamaların, Kuleli Hastanesi başhekim yardımcısı ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne öğrencisi Mahmûd Bey'e ait olduğunun ve müneccimbaşı Osman Saim Efendi'nin onayından geçtiğinin belirtilmesi dikkat çekicidir. Gerçekte bu durum, henüz Darülfünûn'un da açılmadığı göz önüne alınır, doğa bilimleri öğretiminin, Osmanlının modernleşme yüzyılında uzun bir süre, olabildiği ölçüde, tıp öğretimi içinde verildiğine işaret eden önemli bir örnektir. Çizim ve açıklamaların, aslında kendisi de çok iyi bir hekim olup, kendisini rakip olarak gören dönemin hekimbaşısı tarafından, astronomide de çok mahir olmasından ötürü müneccimbaşılığa gönderilerek bertaraf edilen Osman Saib Efendi'nin onayına sunulması ise, bir sansür gibi değil makaleye gösterilen bir özen olarak anlaşılabilir. *Mir'ât*'ın "Yeni Bir Buluş" (*ihtirâ-ı cedid*) başlığıyla verdiği haberin, derginin Osmanlı hatta genel litografi tarihi açısından oldukça önemli sayılabilecek yazılarından biri olduğu söylenebilir. Zira burada, fotoğrafları ve resimleri litografi tekniğiyle basma yönteminin ilk kez Osmanlıda, o dönem İstanbul Beyoğlu'nda yaşayan Fransız litograf Nicolas Mandouce (1818-1871) tarafından icat edildiği, bazı örneklerin sergide teşhir edilip çok beğenildiği, icadı henüz yaygınlaşmamışsa da bunun kısa sürede gerçekleşeceği haber verilmektedir. Haberde ayrıca Osmanlıdaki "*resimli matbûatın birincisi*" olmakla temayüz *Mir'ât*'taki resimlerin de bu kişinin bulunduğu teknikle basıldığı bildirilmektedir. Bu yazıda fotografya (ایفارغوتوف) ve litograf (فارغوطیل) gibi iki yabancı sözcüğün kullanılması dikkat çekerken, piston anlamında kullanılan *tokac* kelimesi bir yana bırakıldığında buharla ilgili makalede, bilimsel terimler için *tazyik*, *üstüvâne*, *kuvve-i tazyikiye*, *mihver*, *amûd* gibi geleneksel sözcüklerin kullanıldığı görülmektedir. Ay ve Güneş tutulmasının açıklandığı makalelerde ise, sadece *nokta-i sıfr*, *hamel*, *Nevrûz*, *hilâl*, *krân*, *bedr*, *felek*, *mukâbele*, *mukârene*, *zeneb* gibi geleneksel astronomi terminolojisi kullanılmakla yetinilmemekte *ihtirâk*, *ictimâ*, *istikbâl* vb. de olduğu üzere bazılarının tanımları da yapılmaktadır. Bu yönüyle bu ikisinin, ilgili tutulmalarının nasıl olup bittiğinin yanı sıra astronomiye ilişkin birçok eski-geleneksel bilim teriminin anlamını açıklayan öğretici yazılar olduğu söylenebilir.

Dergideki felsefi yazılara gelince, "Esâs-ı Medeniyet", başlığından da anlaşılacağı üzere, uygarlığın temelini, sağlam bir toplumsal düzene sahip olmak ve bunu sağlayanın da ahlaki olgunlaşma (*tezeyin-i ahlak*) olduğunu ileri süren, oldukça tartışmalı bir yazıdır. Burada Refik Bey'in görüşlerini, konuyu "bilgi-erdem ilişkisi" şeklinde formüle edebileceğimiz, Sokrates'ten (MÖ. 469-399) beri felsefenin dikkat çektiği en eski sorunlardan birine bağlayarak açıkladığı görülür. İnsanların çoğunluğu kötülüğe eğilimlidir, kötülük bilgiyle de engellenmez gibi

görüşleri, yazarın pesimist bir bakış açısına sahip olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Daha önemlisi, *Mir'ât*'ın bilimler, sanayi ve uygulamalarını içeren bir dergi olmak amacıyla yayınına başlanan bir dergi olması göz önüne getirilince, sonraki sayılarda devamı olmayan üstelik birinci sayının birinci makalesi olarak yayınlanan bu yazının, derginin çıkarılış amacını tümüyle yok sayan görüşler içermesidir. Zira bu yazıda, Rousseau-varî bir biçimde, bilgi hatta bilim ve teknolojinin, ahlaklılığı, dolayısıyla genel toplumsal düzeni sağlamaya ve medeniliği elde etmeye yeterli olmak bir yana, tam aksine bozguncu bir rol oynadığı ileri sürülmektedir. Buna karşılık, ahlakın ve medeniliğin, din ve edebiyat eğitimiyle sağlanabileceği, sadece bireylerin değil devletin de toplumsal ahlakı sağlamak ve korumakla görevli olduğu savunulmaktadır. Uygarlığın dinî ve edebî eğitimle sağlanabileceği bir yana, bilgi ve bilimin medenilik değil ahlaksızlık getireceği gibi oldukça tartışmalı görüşlerin, her şeyden önce derginin çıkarılma amacına aykırı olduğu açıktır. Benzer şekilde, dergide “Sâdık ve Ferruh Nâmında İki Köle Beyninde Bir Zât İle Tertib Olunan Muhâveredir” başlığıyla yayınlanıp, günlük hayatın sıradan olaylarından dedikodu ve dalkavukluk etmenin kötülüğünü konu edindiğinden ahlak felsefesiyle ilişkilendirilebilecek yazının da, sözü geçen türden bir çelişki içermese de, okuyucuda bir sıradanlık duygusu oluşturduğu söylenebilir. Bununla birlikte, *Mir'ât* sahibi Refik'in bürokraside çalışan henüz çok genç bir kâtip olduğu göz önüne alınırsa, hem ilk makalenin derginin varlık nedenine aykırı durumuna, hem de Ferruh ve Sadık adlı kölelerin diyalogunda ele alınan konunun sıradanlığına bir açıklama getirilebilir gibi görünmektedir. Şöyle ki, toplumun eğitilmiş bir kesimini oluşturmalarına karşın, en azından bazı devlet görevlilerinin, görevde kalmak, yükselmek ya da başka kişisel amaçlarla, rüşvet, dedikodu, dalkavukluk, görevi suiistimal vb. gibi tüm olumsuz değerleri olanca maharetleriyle sergileyen davranışları, bir kâtip olarak Refik'in her gün tanık olduğu ve bir türlü kabullenemediği sıradan olaylar olmalıydı. Çok yüksek yerden gelen emre rağmen, özür yazısı yayınlamak yerine dergisini kapatmayı tercih eden gururlu kişiliği göz önüne alınca, henüz on dokuz yaşında idealist bir genç olarak Refik Bey, bu iki yazıyı, belki de, araç değerlerin pervasızca egemen olduğu bu bürokratik hayat tarzına bir tepki olarak kaleme almış olmalıdır.

Toplumsal zenginliğin nasıl elde edilebileceğini, bunun için devletin ve halkın neler yapması gerektiğini, döneminde dünya üretiminin dörtte birini karşılıyor denilen İngiltere örneği üzerinden anlatıp derginin üç sayısında yer alan “Esbâb-ı Servet” başlıklı diyaloga, *Mir'ât*'ın yüksek ekonomik-politik bilinç içeren görüşler dile getiren en önemli yazılarından biri olarak bakılabilir. “*Kâmil isminde bir zû-fünûn ile Âkil nâm bir tıfl-ı zekâ-nümûn...*” arasında zenginleşme

yollarına dair bir söyleşidir (*mübâhese*), denilerek yayınına başlanan tefrikanın ilk bölümünde geçen “*bendeniz on sekiz on tokuz yaşında bulunduğım hâlde hâlen çocuk mı sayılıyorum*” ifâdesi “zeki genç”in Refik Bey olabileceğini akla getirmektedir. Aralarındaki fikrî yakınlık hesaba katılınca, “Kâmil” ismi de sözü geçen “bilgin”in Namık Kemâl olabileceğini düşündürmektedir. Toplumsal zenginliğin, uluslararası nitelikte üretim ve ticaret yaparak elde edilebileceğini söyleyen bu tefrika-yazı, Osmanlı ekonomisinin el-üretimine dayandığı, rekabetçi olmadığı, üretim araçlarının altmış yetmiş yıl eski olduğu gibi ekonomik tespitlerinin yanı sıra çok dikkat çekici öneriler içermektedir. Buna göre, devlet gümrük vergileri üzerinden yerli üretimi korumalı, halkı yerli malı kullanmaya yönlendirmeli, ülkede bulunmayan ham maddelerin dışalımından gümrük vergisi alınmamalı, buna karşılık lüks tüketim mallarından yüksek vergi alınarak ülkeye girişi ve tüketimi zorlaştırılmalıdır. Devlet dışalım-dışsatım dengesine dikkat etmeli, fabrikalaşma ve dışsatımı teşvik etmelidir. Esnaflık denilen geleneksel ticaret anlayışımız değişmeli, ticarî faaliyetler şirketleşerek yürütülmeli, kurulacak bankalarla ticarî faaliyetler kolaylaştırılmalıdır. Bilindiği üzere, ilk modern ekonomik akım olan liberalizm, Osmanlılara, İkinci Mahmud dönemi (1808-1839) sonlarında David Urquhart (1805-1877) tarafından tanıtılmıştı. Urquhart liberalizminin ürünü ise, Balta Limanında Reşid Paşa’nın yalısında İngilizlerle yapılan 1838 Ticaret Anlaşması olmuştur. Liberal ekonomi, İngiliz Churchill tarafından çıkarılan ilk özel gazete *Ceride-i Havâdis*’te “*himâye usulü*” denilen korumacı ekonomiye karşı “*serbestî usulü*” adıyla savunulmuş ve yıkılışa kadar Osmanlı devlet ve düşünce hayatında egemen görüş olmuştur. Şimdi, *Mir’âr*’da, ülkede sermaye birikiminin sağlanıp, üretim tarzı uluslararası rekabete uygun hale gelinceye kadar, devletin gümrük vergileriyle ekonomik hayatı yerli üretim ve tüketim lehine kontrol etmesini öneren bu tefrika-yazının içerdiği görüşler bakımından, Osmanlı’nın son döneminde ortaya çıkan bu iki anlayıştan, “*himâye usulü*” denilen korumacı anlayışa daha uygun olduğu söylenebilir.

Namık Kemâl’in, ilk kez batılı bir düşünürden tercümesine niyet ettiği ve Mostesquieu’nun da Türkçeye tercümesine girişilen ilk eseri gibi nitelermeler kullanılabilir. “*Muhâkenâme*” adıyla yapılan tercümeyle gelince, çevrilen kısım itibarıyla, özellikle seçimle iş başına gelen yöneticiler ve meclisten söz edilmesi, politik düşünce tarihimiz açısından önemli görülebilir. Bunlarla ilgili olarak, Osmanlıca metinde, senato (وتان سن) ve konsül (*konslos*-سولس نوق) terimlerinin geçmesi ve ilkinin “*yanî millet meclisi*”, ikincisinin “*konslos nâmıyla re’isler*” şeklinde açıklanması, mütercimim meşrutî monarşi uğrunda geçen sonraki siyasi hayatı göz önüne alınca, dikkat çekicidir.

EK. Mir'at Dergisi Fihristi

Sayı	Makale	Sayfa	Yazar
'Aded 1, Şubat 1863 / Ramazan 1279	Mukaddime	2	Refik
	Esâs-ı Medeniyet	2-4	[Refik]
	Esbâb-ı Servet	5-11	[Refik]
	Âsâr-ı İnşâ'îye	12	
	Cevâbnâmesi	12-13	
	Âsâr-ı Şîriye	13	
	Li Cenâb-ı Sâmi	13	
	Naziresi	13-14	
	Lügaz	14	
	İhtâr	14	
	Sergi-i Osmâni Nizâm-nâmesinin Hülâsa-i Me'âlî	14-16	[Refik]
	Resimler	17	
	'Aded 2, Mart 1863 / Şevvâl 1279	[2. Sayı hakkında Derginin Açıklaması]	18
Esbâb-ı Servet		19-22	[Refik]
Muhâkemenâme [Montesquieu'dan Tercüme]		23-25	Bâb-ı 'Âli Tercüme Otası Hülefâsından [Namık Kemâl
Birinci Nüşhaya Derc Olunmuş Lügazın Halline Dâ'ir Tevârüd İden Makâledir		25-26	Halet Beg
İhtâr		26	
Âsâr-ı İnşâ'îye		26-27	
Âli Paşa'nın Kendi Kalemiyle Bir tezkere Süreti		27	
Pertev Paşa Merhûmun Kaleme Aldığı Telhîsdir		28	
Sabanlara Dâ'ir Ma'lûmât		28-29	[Refik]
Sâdik ve Ferruh Nâmında İki Köle Beyinde ... Muhâveredir		29-31	[Refik]
Âsâr-ı Şîriye (Râgıb Paşa'nın Gazeli-Namık Kemal'in Naziresi)		31-32	
İhtirâ'-ı Cedid		32	
Sevâb ve Hatâ Cedveli		32	
'Aded 3. Nisan 1863 / Zilkade 1279	Esbâb-ı Servet	34-38	Refik
	Roma Târîhi Muhâkemenâmesi Tercümesi (Bakiyesi Sonra)	38-42	[Namık] Kemâl Beg
	Buhâra Dâ'ir Ma'lûmât (Bakiyesi Sonra)	42-43	Bâb-ı 'Âli Tercüme Otası Hülefâsından Rif'at
	Zira 'at Âletlerinin Ta'rîfi	44	Refik
	Lügaz	44-45	Mektûb-i Hâriciye Hülefâsından Halid
	Husûf-i Külli	45-46	Kuleli Hastahânesi Tabîb-i Sânisi Mahmûd Beg Efendi
	Küsûf ve Husûf Hakkında Ma'lûmât	46-47	Bir Zât Cänibinden
	Vecibe	47-48	Refik
	İhtâr	48	[Refik]
	Mevâdd-ı Münderice	48	
	Sergi-i Oamâni Derûnunun Kapusundan Görünüşü		

Kaynakça

Basılı Kaynaklar

- Açaoğlu, S., Yavaş. D. (2019). Osmanlı Padişah Portreciliğinde Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud İle Değişen Gelenek. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 7 (19), 35-53.
- Akün, Ö. F. (1989). Ahmed Vefik Paşa. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde, (cilt. 2, ss. 143-157). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aydoğdu, N. (2018). Türk Basın Tarihinde İlk Resimli Dergi: Mirat. *Türk Basın Tarihi* içinde (yay. haz. M. Uğur. 2: 913-944). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Aydüz, S. (2008). Osman Saib Efendi. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* içinde, (cilt. 2, ss. 415-416). İstanbul, YKY.
- Baysal, J. (2010). *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*, (yay. haz. H. S. Keseroğlu, İ. Mengürek). İstanbul: Hiperlink yayınları.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (yay. haz. A. Kuyaş). İstanbul: Yapı Kredi yayınları.
- Budak, A. (2004). *Münif Paşa*. İstanbul: Kitabevi.
- Demir, K. (2018). Sergi-i Umumi-i Osmani'nin (1863) Açılışı ve Sergi'nin Duyurulmasında Gazetelerin Rolü. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (1), 155-169.
- Diderot/D'Alembert. (2000) *Ansiklopedi Ya Da Bilimler Sanatlar Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü (Seçilmiş Maddeler)*. (Çev. S. Hilav). İstanbul: YKY.
- Duman, H. (1986). *İstanbul Kütüphanelerinde Arap Harfli Süreli Yayınlar Kataloğu 1828-1928*. İstanbul: IRCICA.
- Durmuş, İ. (2000). İnşâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (cilt 22, ss. 334-337). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ebuzziya, Tefvik. (2006). *Yeni Osmanlılar İmparatorluğun son dönemindeki Genç Türkler* (yay. haz. Ş. Kutlu). İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Erginöz, G. Ş. (2008). Aylık Türkçe Bilim Dergisi Mecmua-i Fünun, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X/1, 186-192.
- Gibb, E. J. W. (1999). *Osmanlı Şiir Tarihi* (Çev. A. Çavuşoğlu. 5 cilt). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gür, A. (1998). *Ebüzziya Tefvik Hayatı Dil Edebiyat Basın Yayın ve Matbaacılığa Katkıları*. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı.
- İbrahim Edhem Paşa. (2019). *Jeolojiye Giriş (Medhal-i İlm-i Jeoloji)*. (yay. haz. B. Yurtoğlu). İstanbul: Hiperlink.
- İpşirli, M. (1997). Halil Efendi, Çerkez. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 15, ss. 312). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Keskin, İ. (2017). 1831-1920 Yılları Arasında İstanbul'da Litografi (Taş Baskı) Sanatı. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi*, 38, 9-20.

Kutlar, F. S. (2020). Mustafa Sâmî Bey. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 31, ss. 354-356). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Mecmua-i İber-i İntibâh, sayı 2 (Şevvâl 1279 / Mart-Nisan 1863).

Mecmua-i Fünûn, sayı 2 (Safer 1279 / Temmuz-Ağustos 1862); sayı 3 (Rebiulevvel 1279 / Ağustos-Eylül 1862); sayı 6 (Cemaziyelahir 1279 / Kasım-Aralık 1862); sayı 7 (Receb 1279 / Aralık-Ocak 1862-1863); sayı 8 (Şaban 1279 / Ocak-Şubat 1863); sayı 9 (Ramazan 1279 / Şubat-Mart 1863); sayı 10 (Şevvâl 1279 / Mart-Nisan 1863).

Mir'at, sayı 1 (Ramazân 1279 / Şubat 1863); sayı 2 (Şevvâl 1279 / Mart 1863); sayı 3 (Zilkade 1279 / Nisan 1863)

Mutluay, R. (1988). *100 Soruda Tanzimat ve Servet-i Fünûn Edebiyatı (XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatı)*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Nazır, B. (2009). Dersaadet Ticaret Odası ve Uluslararası Sergiler. *History Studies*, 1 (1), 180-196.

Pakalın, M. Z. (2004) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (3 cilt). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

Russ, J. (2014). *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*. (Çev. Ö. Doğan) Ankara: Doğu Batı.

Soydaş, H. (2019). Namık Kemal'in Tilmizlerinden Mustafa Refik Bey'in Edebiyat Tarihimizdeki Yeri. *Akara Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 19 (7), 121-136.

Tahir-ül Mevlevî. (1994). *Edebiyat Lügatı* (yay. haz. K. E. Kürkçüoğlu). İstanbul: Enderun Kitabevi.

Tanpınar, A. H. (2003). *19uncu Asır Türk Edebiyat Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

Toprak, Z. (1984). Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı. *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1983)* içinde 13-54. İstanbul: Gelişim Yayınları.

Uçman, A. (1989). Âkif Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, (c. 2, ss. 261-262). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Ulusoy, B. N. (2013). Türkçe Dergiciliğinin Sancılı Başlangıcı. *Dergicilik Üzerine*, (editör: A. Y. Gönenç, içinde 7-39). İstanbul: Koyu Kitap.

Yurtoğlu, B. (2016). *Mecmuai-Fünûn'da Modern Doğa Bilimleri*. *Kutadgubilig* 29, 241-278.

Yurtoğlu, B. (2020). İbrahim Edhem Paşa'nın Medhal-i İlm-i Jeoloji Başlıklı Makalesi. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 21, 1, 101-149.

Yurtoğlu, B. (2022). Mecmua-i İber-i İntibah ve Osmanlı Popüler Bilim Dergileri Arasında İlk Polemikler. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 23, 1, 103-125.

Elektronik Kaynaklar

Mandouze Nicolas. *Dictionnaire des imprimeurs-lithographes du XX^e siècle* içinde. 22 Mart 2022 tarihinde <http://elec.enc.sorbonne.fr/imprimeurs/node/22771> adresinden erişildi.

Considération sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence. (2022). 2 Nisan 2022 tarihinde <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8613371v/f8.item.r=.langEN> adresinden erişildi.

Selçuk, B. (2022 17 Mart). Pertev Paşa, Seyyid Mehmed Said. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*. 17 Mart 2022 tarihinde <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/pertev-pasa-seyyid-mehmed-said> adresinden erişildi.

Considerations on the Causes of the Greatness of the Romans and their Decline. *Wikipedia, The Free Encyclopedia* içinde. 2 Nisan 2022 tarihinde https://en.wikipedia.org/wiki/Considerations_on_the_Causes_of_the_Greatness_of_the_Romans_and_their_Decline adresinden erişildi.

Ransomes, Sim & Jefferies. *Wikipedia, The Free Encyclopedia* içinde. 22 Mart 2022 tarihinde https://en.wikipedia.org/wiki/Ransomes,_Sims_%26_Jefferies adresinden erişildi.